

УДК 929(477)"1944/..."Я.Тарас
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1007>

МОЇ АРХІТЕКТУРНО- ЕТНОЛОГІЧНІ СВІТИ...

Ярослав ТАРАС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
доктор історичних наук, професор,
Інститут народознавства НАН України,
завідувач відділу етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна;
Національний університет «Львівська політехніка»;
професор кафедри Архітектури та реставрації,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

У статті викладені спогади Ярослава Миколайовича Тараса з нагоди 80-річчя від дня народження, розповідається про життєвий шлях та науковий доробок: навчання в школі, інституті, аспірантурі, праця в Кишинівському політехнічному інституті, Оранському університеті науки і технологій (Алжир); висвітлюються власні враження від перебування в Молдові, Алжирі, шлях повернення в Україну, праця в Інституті народознавства НАН України. Отож мета дослідження — на тлі подій у другій половині ХХ ст. — на початку ХХІ ст. подати історію життя та становлення вченого в Україні.

Предмет дослідження — історія життя вченого на тлі подій, які відбувались у другій половині ХХ ст. — і до сьогодні (коли автор народився під час Другої світової війни і дожив до початку Третьої світової). Відтворюється дух часу, в якому автор жив, учився та працював, висвітлити події, які вплинули на його становлення як архітектора, етнолога та які відбилися на його науковому доробку, ділитись враженнями про особистості, які закарбувались в пам'яті та мали значення в його формуванні як вченого.

Джерельною базою спогадів є фактичний матеріал із життя Ярослава Тараса.

Ключові слова: Ярослав Тарас, архітектура, етнологія, Інститут народознавства НАН України, Національний університет «Львівська політехніка», Молдова, Алжир, історична і культурна пам'ять.

Yaroslav TARAS

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
head of the Modern Ethnology Department,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine;
Lviv Polytechnic National University,
Department of Architecture and Conservation,
12, Bandery street, 79013, Lviv, Ukraine,
e-mail: etnomod@ukr.net

MY ARCHITECTURAL AND ETHNOLOGICAL WORLDS

The article presents the memories of Yaroslav Mykolayovych Taras on the occasion of his 80th birthday, tells about his life path and scientific achievements: studies at school, institute, graduate school, work at Chisinau Polytechnic Institute, Oran University of Science and Technology (Algeria); personal impressions from the stay in Moldova, Algeria, the way back to Ukraine, work at the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine are highlighted. Therefore, *the purpose of the research* is against the background of events in the second half of the 20th century — at the beginning of the 21st century to present the history of the life and formation of a scientist in Ukraine.

The subject of the research is the life story of a scientist against the background of the events that took place in the second half of the 20th century — and to the present day (when the author was born during the Second World War and lived until the beginning of the Third World War). The spirit of the time in which the author lived, studied and worked is reproduced, highlight the events that influenced his formation as an architect, ethnologist and which affected his scientific output, shares impressions about individuals who were etched in his memory and had significance in his formation as a scientist.

The source base of memories is actual material from the life of Yaroslav Taras.

The methodological basis of the research is scientific-biographical and structural-typological methods. in general, the intelligence methodology is based on general scientific principles and basic requirements, which are set for works of historical and ethnological directions.

Keywords: Yaroslav Taras, architecture, ethnology, Institute of ethnology of the National academy of sciences of Ukraine, Lviv polytechnic national university, Moldova, Algeria, historical and cultural memory.

Вступ. Народився я 1 жовтня 1944 р. у воєнні роки під час американського бомбардування сьогодні мені далекого і такого близького Відня. Хрестили мене там у найстарішому діючому греко-католицькому храмі — церкві св. вмч. Варвари, оповивали біля мощів св. Йосафата. Мабуть, щось передалося мені від «мандрів» цього святого, останки якого були перевезені 1916 р. з України у Відень до церкви св. вмч. Варвари, а 1947 р. нелегально (у цей час в Австрії ще перебувала Червона Армія) — до Риму у базиліку св. Петра у Ватикані. Мій життєвий шлях проліг же навпаки, із Заходу на Схід.

Разом з матір'ю мені довелося пережити сім місяців безперервних бомбардувань Відня, потрапити в зону активних бойових дій, у візку перетнути лінію фронту і проїхати 30 км до міста Вінер-Нойштадт, де збирали матерів з дітьми «предателів Родины». На цьому шляху, за свідченням матері, ми могли загинути декілька разів, але доля рятувала мене від бомб, які падали поруч, а мати своїм тілом — від вибухових хвиль.

Перші мої великі мандри почалися під час Великодніх свят 1945 року з сотнями українських дітей, яких завантажили у 50 товарних вагонів, що попрямували до Угорщини, Румунії (до розподільчого табору у м. Чернівці), де кожному малюку за провину бути народженим в Австрії визначили місце десь далеко у снігах. Найстрашнішим у цьому «перегоні» було те, що жінок з дітьми висаджували просто неба посеред поля, де вони 2—3 дні чекали вільного ешелону. Часто жінки і діти залишалися під проливним дощем. Дорога від Австрії до Чернівців тривала три тижні. У Чернівцях мати на свій страх і ризик покинула табір... Пішки, а потім поїздом, зі мною у візку, попрямувала до Снятина — Станіслава — Стрия. Ця подорож мало не коштувала їй життя, а мені сирітства, бо, рятуючи мене від дощу, холоду і голоду, вона тяжко захворіла і злягла на два місяці.

Мої мандри з Відня до України детально описані в статтях «Сповідь 95-літньої дулібчанки» в «Народознавчих зошитах», та «Життєва сповідь простої українки» в часопису «Дзвін».

Отож *мета дослідження* — на тлі подій у другій половині ХХ ст. — на початку ХХІ ст. подати історію життя та становлення вченого в Україні.

Методологічною основою дослідження є науково-біографічний та структурно-типологічний методи.

На загал *методологія* розвідки ґрунтується на загальнонаукових принципах та основних вимогах, які ставляться щодо праць історико-етнологічного спрямування.

Основна частина.

МОЄ ДИТИНСТВО

Післявоєнне життя для моїх батьків було тяжким. Вони направили свої зусилля на будівництво власної хати та на те, щоб поставити дітей — мене і сестру Мирославу — на ноги. Ми виростили в люблячій сім'ї, батьки виховували нас власним прикладом, старалися дати нам все краще, що на той час було в їхньому розумінні. У дитинстві великою для нас радістю була батькова 20-грамова пайка масла, яку він, як помічник машиніста, одержував перед поїздом і віддавав нам. Росли ми у праці та розуміли, що без неї не досягнемо мінімальних вигод.

Місце мого народження батьки приховували досить довго, свідоцтво про народження у Відні вони спалили. А вже перед школою постало питання про моє свідоцтво народження. Батьки звернулися у Дулібську сільську раду, яка 27 липня 1951 р. видала довідку «втім, що гр-н Тарас Ярослав Миколайович дійсно народився 30 вересня 1944 року в селі Дуліби Стрийського р-ну Дрогобицької обл.». Ця довідка допомогла приховати моє місце народження для широкого загалу, але не від радянських служб безпеки, які не раз викликали батька стосовно його минулого. Від 1951 року моїм місцем народження було с. Дуліби. Лише у 1994 році я одержав свідоцтво від церкви св. Варвари у Відні, яке підтвердило моє правдиве місце народження (іл. 1).

Для нас, дітей, які народилися у війну, вона продовжувалася. А це — в іграх, які відбувалися у зруйнованих будинках, на вулицях, залізничному вокзалі, звалищах військової техніки біля дороги та у парку Вільшина; у візуальному баченні скалічених нею людей, у розгулі післявоєнного криміналу, зухвалих грабежах та у репресіях, які чинила радянська влада над багатьма нашими знайомими. Це були страшні часи.

Післявоєнні роки для хлопців були часто трагічними, бо вони безпечно бавилися з нерозірваними боеприпасами, яких не бракувало. З нашого класу під стрийським мостом підірвалось два учні. Ми ходили збирати по полях порох, робили самопали, стріляли у дворах кам'яниць і втікали.

Незважаючи на всі наші післявоєнні забави, жага вчитись і пізнавати щось нове відчутно переважала. Я мав схильність і здібності до малювання. Цьому сприяло те, що мамин брат був художник-аматор. Шкільний вчитель малювання, відомий митець Богдан Гумецький запросив мене в студію рисунку і живопису при Стрийському будинку культури, яку я відвідував шість років. Згодом Б. Гумецький став заслуженим художником України.

СТРИЙСЬКА ШКОЛА № 5

Часто згадую рідну школу № 5, яка дала мені хороший карт-бланш у житті. Перед війною на місці теперішньої школи була приватна польська жіноча гімназія під назвою *Fiat Lux* (лат. «Хай буде світло»). До 1932 року у ній навчалися також українки, які залишили вагомий карб у національно-визвольній боротьбі. Цю гімназію закінчили сестри Дарія і Марта, дочки Михайла Кравціва, українського політичного діяча, члена-засновника ОУН, званого на Стрийщині інженера-землеміра. В 1931 р. гімназію успішно закінчила Дарія Цісік — дружина Лева Ребета, дочка професора, літературознавця і освітнього діяча Омеляна Цісіка.

Перший запис про школу № 5 сягає 1943 року. У навчальному 1943—1944 рр. це була мішана школа для хлопців і дівчат, а з 1945 до 1954 року функціонувала як чоловіча. Після об'єднання з жіночою школою № 6 стала знову мішаною. Вона мала високу репутацію, успадковану від гімназії, у ній викладали авторитетні вчителі Стрия. Записати учня до школи у 1950—1960-ті роки було можливим — лише за рекомендацією міського відділу освіти і міському партії, бо класи були переповнені. Школа настільки стала популярною, що в ній навчалися діти з навколишніх сіл: Братківців, Дуліб, Бережниці, Конюхова, Нижньої Стинави, Семигинова, Стрілкова. У мої часи діти цих сіл йшли щоранку до школи пішки, долаючи 5—10 км.

Мої батьки домоглися, щоб я навчався в школі № 5. Поступив я в школу в 1951 році і навчався там 10 років.

Забігаючи наперед, скажу, що коли я був у першому класі, в десятому тоді навчалися майбутні історики — Ярослав Ісаєвич, академік Національної академії наук України, директор Інституту українознавства, та Микола Крикун, доктор історичних

Іл. 1. Зустріч Я. Тараса через 55 років з Віднем — містом, у якому він народився

наук, заслужений професор Львівського університету ім. І. Франка. Визначних людей з цієї школи вийшло багато. Це особлива тема.

Навчали нас у перших класах гімназійні вчителі. Запамятував мені перший клас тим, що біля дошки на підлозі була розсипана гречка, на яку вчителька заставляла клякати неслухняних дітей голими колінами, а також те, що у початкових класах почали вчити німецьку мову, що всі хлопці були пострижені «на бубен» (наголо). Досить скоро гімназійних вчителів початкових класів замінили на вчителів, які приїхали зі сходу України. У першому класі у нас зошитів не було, кожен мав маленьку дошку, на якій писали крейдою.

У початкових класах велику увагу приділяли каліграфії (вчили умінню рівно і гарно писати) та математиці. Незважаючи на незгоди післявоєнних поколінь в середовищі міської інтелігенції, зокрема вчительства. Ця тяглість була закладена в кінці XIX — на початку XX ст., коли Стрийщина вийшла на одне із перших місць в Галичині за рівнем національної свідомості й організованості. Велика заслуга в цьому належала докторові Євгену Олесницькому, який представляв Стрийщину з 1900 року в Галицькому сеймі, а з 1907 року — в австрійському парламенті, професору гімназії Івану Вахнянину, гім-

назійним катехитам о. Юліану Федусевичу, о. Олексі Бобикевичу, докторам Андроніку Могицькому, Володиміру Охримовичу, Антону Гарасиміву, Євгену Озаркевичу.

Продовжували формувати українську свідомість колишні професори гімназій, які стали викладачами середніх шкіл. У школі № 5 математику викладав Василь Стасюк, фізику — Теодор Романишин, біологію — Михайло Тимчій, українську мову — С. Щурко, креслення — Петро Обаль. Вони, спільно з колегами зі Східної України, передавали учням дещо з тієї побутової культури і ментальності, які формувалися впродовж століть — потребі вчитися, бути мудримися...

Вчитель математики Василь Ількович Стасюк закінчив Віденський університет, захистив дисертацію «Геометрія Лобачевського і її представлення в евклідових просторах». Коли він прийшов у наш клас, запитав, хто вміє добре креслити, я зголосився. На аркушах ватману креслив йому задачі з геометрії. Ці креслення В. Стасюк використовував для пояснення складних задач, казав: «Ти мені додав часу на викладання, бо я не креслю це на дошці».

Основною метою вчительського колективу було передати стрийській молоді фундаментальні знання, необхідні для подальшого навчання у вищих навчальних закладах.

Специфічна ментальність, сформована у Стрию у першій половині ХХ століття, вплинула на післявоєнне життя наших батьків, які старалися дати дітям вищу освіту. Індикатором цієї локальної ментальності з моїх часів і до сьогодні є те, що сотні студентів у неділю зі Стрия їдуть навчатися у вищі до Львова, Дрогобича і вертаються у п'ятницю ввечері додому.

Та повернемося до нашої школи. Від гімназії школа успадкувала фізико-хімічне приладдя, колекцію чучел (зберігалися в спеціальних шафах із червоного дерева), багату збірку таблиць з природознавства, актовий зал з роялем. У колекції чучел була пташка колібрі. На заняттях з фізики та хімії запам'яталось високоякісне приладдя іноземного походження.

Існувала особлива традиція спілкування учнів між собою та з учителями. Щотижня зранку ми збиралися всією школою довкола старого розлогого каштану на лінійку, де представляли учнів, які одержали відмінні та негативні оцінки. Зауважу, що публіч-

не знайомство школи з двійчниками дуже впливало на успішність (особливо хлопців старших класів, які мали свої симпатії серед дівчат), бо ніхто не хотів бути в полі такої уваги. Славилася школа тим, що в ній організовувались суботні вечори з танцями і живою музикою, які охоче відвідували учні інших шкіл.

Найбільше іміджу додало школі те, що учні 8—10 класів від 1949 року паралельно з освітньою програмою могли одержати спеціальність різьбяра. Вибір підготовки учнів у школі до цієї спеціальності належить дирекції, яка мала вчителем трудового навчання майстра художнього різьблення по дереву Осипа Величка та гарні майстерні. Осип Величко, який сформувався під впливом Лева Геца та Олени Кульчицької, створив портрети київських та галицько-волинських князів, українських гетьманів, борців за волю України, класиків української літератури, митців і науковців, за що йому було присвоєне звання Заслуженого художника України. Школа уже на початку 1950-х років, завдяки підготовці різьбярів для сувенірного цеху в Стрию, працівм Осипа Величка, підняла свій імідж ще на вищу планку. Твори Величка зберігаються в Музеї етнографії та художнього промислу у Львові, в інших музеях України та в російському етнографічному музеї Санкт-Петербурга.

Пройшовши навчання у 8—9 класах з техніки контурного різьблення по байцьованій і лакованій деревині, у 10 класі я отримав завдання для дипломної роботи — виготовити різьблену рамку 60 x 80 см. З різьбленням рамки зі стилізованим дубовим листям я справився швидко. Щоб рамка не виглядала порожньою перед комісією, яка присвоювала кваліфікацію, Осип Величко запропонував мені зробити для неї картину. Довелося неабияк попотіти, щоб створити власну картину або, як пропонувалось, взяти для сухого різьблення готову картину. За основу я взяв картину «Ленін серед селян», переробивши Леніна на Шевченка, виконав її на байцьованій у темний колір і лакованій деревині шляхом сухого різьблення. Комісія оцінила мою роботу на відмінно і присвоїла мені шостий розряд художника-різьбяра по дереву. Різьба по дереву мені подобалася, але повелося так, що знання, одержані з цієї спеціальності, я використав у своєму житті лише один раз, коли виконав у 1969 році

декоративне панно для наукової виставки у Львівському політехнічному інституті. З цього часу, маючи класний різьбярський інструмент, мрію, але ніяк не вистачає часу зайнятися різьбою. Приблизно так закінчився мій вишкіл у середній школі № 5. Почалися мої мандри у трудове життя.

ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА

Львівську політехніку я пізнав у 1960-х роках. На сьогодні є вже багато інформації щодо історії Львівської архітектурної школи, архітектурної освіти Західної України. Це праці А. Рудницького (1994, 2001), Г. Петришин (2006, 2010), Б. Черкеса (2010), Т. Клименюк (2008, 2021), М. Буцка (1994) та інших, які писали про неї у своїх спогадах. Я не збираюсь повторювати чи розпрацьовувати академічну історію Львівської архітектурної школи, моїм завданням є показати її буденні сторінки, які завжди були поза увагою. Тільки професор Б. Посацький толерантно торкнувся деяких буденних сторінок життя спеціальності «архітектура» у 1950—1960-х роках.

До таких специфічних спогадів вдався лише тому, що реальне життя кафедри архітектури Інституту «Львівська політехніка» та її викладачів пізнається найкраще зі середини на основі спогадів учасників цих подій. Тільки учасники подій можуть висвітлити важливі деталі життя архітектурної школи, дати їй оцінку, охарактеризувати особистості, з якими вони працювали.

Звернувся до спогадів ще й тому, що мої розповіді колегам по кафедрі архітектури та реставрації викликають інтерес. Розумію, що вони потрібні, усвідомлюю, якщо це не зроблю я, як не зробили мої співкурсники, пропаде славна «буденна» сторінка історії архітектурної школи 1950—1970-х років.

Розпочну з того, як доля привела мене у Львівську політехніку. Середню школу я закінчив у 1961 році. Незважаючи на те, що я мав хист до малювання, моя родина бажала, щоб я став лікарем. У цьому ж році я поступав до медичного інституту в Запоріжжі, який закінчила моя двоюрідна сестра Яна. На жаль, чи на щастя, я не пройшов по конкурсу.

Рік працював художником в таксомоторному парку міста Стрия, де писав розклади руху, оголошення, малював номери на автобусах та шашки на таксі. Продовжував відвідувати студію рисунку і жи-

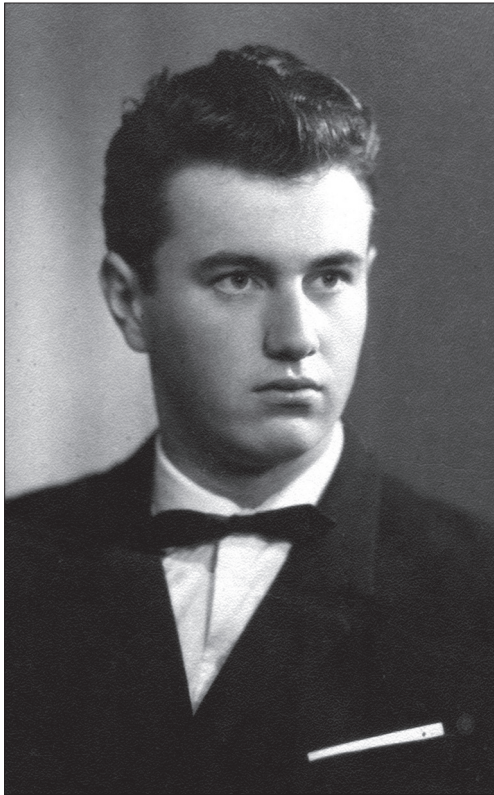
вопису при Стрийському будинку культури, якою керував Богдан Гумецький, заслужений художник України. У 1962 році я успішно склав вступні іспити і поступив до Львівського політехнічного інституту на спеціальність «Архітектура», яка була в складі інженерно-будівельного факультету. Набрали одну групу — 25 людей. Конкурс був великий. Наше навчання проводилося за навчальною програмою тодішньої радянської вищої освіти, яка хотіла поєднати «теорію» з «практикою». Вона полягала у тому, що студенти мали вдень працювати на виробництві, щоб одержати робітничі спеціальності, а ввечері вчитися. Метою такого навчання було виховання майбутніх будівничих комунізму. Зауважимо, що стаціонарна денна форма навчання у технічних ВНЗ фактично була ліквідована. Термін навчання був шість років, два з яких ми мали вчитися та працювати. З відновленням архітектурної спеціальності в 1961 році на інженерно-будівельному факультеті навчання за цією програмою було ліквідовано. Ми провчилися за цією програмою лише один рік.

Цілий рік я стругав дошки в цеху, який знаходився по вул. Городоцькій, сьогодні це територія Львівського жиркомбінату.

Студенти, які поступали в 1963 році на архітектуру, мали вже денну форму навчання, вчилися п'ять років. Ми були останньою групою, яка вчилася шість років. Згідно з річним трудовим вихованням в тресті «Львівпромбуд» я отримав робітничу спеціальність столяра 3-го розряду.

Трудове виховання студентів продовжувалося шляхом їх використання ректоратом на будівництві баз відпочинку, навчальних корпусів. Особисто я два літа брав участь у будівництві бази відпочинку у Славську. Студенти архітектурної спеціальності були під пильною увагою ленінського комсомолу. Їх заставляли виконувати наглядну агітацію, створювати стінні газети довжиною 3—5 метрів, які вішали на стіні на другому поверсі, де сьогодні знаходиться університетська студентська профспілка. Про цей факт в житті студентів архітекторів мало говорять, але він забирав багато часу.

Не солодко було молодим викладачам архітектурної кафедри, які мали безкоштовно виконувати різні архітектурні та наглядно-агітаційні роботи, які надходили із різних структур інституту та партійно-комсомольських організацій.

Іл. 2. Я. Тарас — студент першого курсу інженерно-будівельного факультету Львівського політехнічного інституту

Наше навчання з першого курсу почалося за освітніми програмами, які мали нас виховати будівниками комунізму. Зі сфери студентської освіти та офіційної наукової діяльності кафедр були вилучені теми, пов'язані з історією та історико-архітектурною спадщиною України. Їхнє місце посіли ідеологічно зорієнтовані предмети — філософія, історія комуністичної партії, науковий комунізм. Метод викладання цих предметів базувався на конспектуванні праць теоретиків марксизму-ленінізму. До здачі екзаменів допускали лише тих, хто мав грубезні конспекти з творів теоретиків комуністичної партії та з лекцій, які читалися викладачами цих дисциплін.

На перших курсах наш архітектурний вишкіл відбувався під ідеологічним тиском аскетичної «типової архітектури» із занепадом мистецьких дисциплін в навчальному процесі (іл. 2).

Коротко зупинюся на кафедрі архітектури. Кафедра була багата на креслярське приладдя, необхідне для креслення на дошці. Це металеві лінійки та трикутники, які мали коліщата і давали можливість робити паралельні лінії на великій аудиторній дошці. У розпорядженні кафедри були власна бібліотека та ар-

хів, які дісталися у спадок ще з довоєнних часів, велика колекція слайдів — скляних пластин 6 X 6 см, на яких була зафіксована історія архітектури і мистецтва, що зберігалися у спеціально виготовлених для них шафі. На жаль, сьогодні я не бачу того, що бачив у 1960-ті роки, та спадщини проф. Багенського. Аналізувати причини їхнього зникнення не можу, бо я покинув кафедру у 1969 році.

Викладачі на кафедрі були людьми різними за національністю, біографіями, характерами, політичними поглядами. Були представники правдивої довоєнної інтелігенції — поляк та кілька українців, сюди влилися викладачі зі східної України, з Харкова. Не хочу конкретизувати, хто ким був, бо не ставив це собі за завдання, але зазначу, що всі вони були віддані своєму покликанню вчити студентів архітектурному ремеслу.

Наш архітектурний вишкіл відбувався на зламі світоглядних парадигм, коли ми ще застали так звану стару професуру, яка була носієм класичної архітектурної школи, та викладачів нової плеяди, які під впливом чинників того часу бажали змін у підготовці архітекторів, незважаючи на те, що самі одержали освіту під час панування «тоталітарного монументального класицизму» (1939—1956). Архітектурне середовище на інженерно-будівельному факультеті було дуже неоднорідним як за методикою викладання, так і за баченням розвитку архітектури в реаліях радянської дійсності.

За класичною школою ми на першому році навчання півроку приходили в аудиторію вечорами відмивати китайською тушшю архітектурну деталь. Це був тренінг на витриманість, бо, щоб досягти певної тональності, площину необхідно було відмивати десятки разів.

Стара професура, представниками якої були професор Іван Багенський та його учень Андрій Рудницький, старалася зберегти передвоєнні традиції Львівської архітектурної школи. Доцент Р. Липка за методикою старої школи вимагав досконало знати історію архітектури. Для того, щоб бути допущеним до іспиту з історії архітектури, необхідно було принести на кальці скопійований з книжок не один десяток зображень історичних будівель. На екзамені Р. Липка мав величезну «колоду» пам'яток архітектури, з цієї «колоди» витягав фотографічний взіреть і студент мав назвати, що це за пам'ятка, дати

їй стислу характеристику. Він вимагав візуально знати всі світові пам'ятки архітектури, час їх будівництва, хто автор. Особлива плутанина була, коли він показував взірці церков, які мали перші слова «Санта Марія...», — їх було багато.

Нові реалії, які диктувалися часом, необхідність розвитку Інституту вимагали поставити весь навчальний процес на рейки виконання проектних рішень для розширення його матеріально-технічної бази. На початку 1960-х років з'явилася можливість будівництва навчальних корпусів та гуртожитків. Було вирішено проектувати навчальні корпуси і містечко гуртожитків власними силами: викладачів та студентів «посадили» на виконання архітектурної документації об'єктів, необхідних для Інституту.

У цей час було створене студентське проектно-конструкторське бюро (СПКБ). Почалося проектування першого навчального корпусу, інтенсивне проектування комфортних для студентів гуртожитків. Студентські дипломні проекти виконувались на теми, які були пов'язані з потребами Інституту, перспективами його розвитку на майбутнє. Це особлива сторінка історії архітектурної школи Львівської політехніки, в ній свій карб залишило багато викладачів та студентів, які в майбутньому стали відомими архітекторами.

Не буду зупинятися на персоналіях, які пройшли вишкіл в СПКБ, цю інформацію ми можемо почерпнути із бібліографічного покажчика М. Габреля (2023), есеїстичного видання «Мозаїка ідентичності. Архітекосвіт(и)» Богдана Черкеса (2023) та наукових публікацій, присвячених Львівській архітектурній школі.

Зупинюся на явищі, яке було присутнє у нашій освіті і яке не висвітлене.

Реалії середини 1960-х років вимагали від нас пошуку не тільки нових рішень в архітектурі, а й нових способів візуального представлення архітектурних проектів. На задній план відходять традиційні способи візуального представлення проектів. Шукуються техніки подачі проектів «набризком» вручну, використовуються обприскувачі для квітів, йде пошук різних фактур, які можна було створити гуашшю, темперою.

Поява рапідографа, ротрінга замість рейсфедера висуває лінійну графіку в оформленні проектів на перше місце. Починається серед студентів та ви-

кладачів її освоєння новими інструментами. Це було явище, яке пізніше перетвориться на високу графічну культуру. Воно захопило всіх нас, усі «захворіли», проекти подаються тільки мовою лінійної графіки. Лідерство у представленні проектних рішень високоякісною графікою взяв на себе В. Кравцов, який, незважаючи на скупість цієї техніки, довів, що фактурою ліній можна досягти різної тональності, виявити масиви, освітленість тощо.

Ця «хвороба» охопила архітектурну спеціальність на довгі роки, розповсюдилась поза її межами... Це був певний азарт, який вимагав зусиль дістати рапідографи, ротрінги та немало часу для виконання архітектурного проекту. Від нього не відмовлялись. Ця «хвороба» існує і сьогодні в усіх завідувачів кафедр, які технікою лінійної графіки створюють листівки, запрошення тощо. Під час мого щорічного перебування у Львові під час відпусток я зібрав кращі графічні роботи 1970-х років, які використав для створення посібника з графіки.

Атмосфера в групі, в якій я навчався, була на всіх курсах змагальна, кожен старався зробити проект так, щоб здивувати своїх колег. Якщо це не вдавалось, було дуже сумно і я налаштував себе, що здивую у наступному курсовому проекті.

Мій вишкіл проходив не тільки у вигляді виконання власних курсових проектів, а й при приватному виконанні їх для студентів-заочників. В основному я виконував проекти з архітектури промислових об'єктів із розрахунком побутових приміщень.

Одного разу я виконав проекти ледь не всій групі. Зав. кафедрою О. Бедило по кресленнях, які здавали заочники, побачив, що їх виконала одна особа. Довести студентам-заочникам, що у них проект не правильно виконаний, він не міг. Він хотів дізнатися «какая это сволочь вам сделала проект».

На перших курсах найбільше я працював з Миколою Івановичем Кузиком та Ф. Клименко, виконував під їхнім керівництвом проектні рішення, які стосувалися реконструкції Добровірської електростанції. Запамятались мої обміри залізобетонної ферми на висоті 20 метрів над паровим котлом. Це було пекло, поки я зафіксував тріщини на фермі.

На п'ятому курсі я виконував завдання старшої викладачки Тетяни Максимюк і проводив обміри львівських двориків стосовно вивчення їх благоустрою, озеленення та реставрації. Обстежив десятки

двориків центральної частини Львова, зробив обміри, зафіксував спогади старожилів, яку роль вони, дворики, відігравали в їхньому житті.

Живописні львівські дворики мені настільки закарбувались у пам'яті, що коли я повернувся до Львова у 1992 році, то зустрівся з Т. Максимюк і запитав її, яка доля зібраного мною матеріалу по львівських двориках у 1966 році. Для мене відповідь була сумною. Обміри не збереглися, бо «я когось позичила, а мені не повернули». Львівські дворики для мене були підвалинами для вивчення ландшафтної архітектури та створення лекційного курсу з ландшафтної архітектури, який я проводив майже 20 років у Кишинівському політехнічному інституті та Львівському лісотехнічному інституті.

Починаючи з 1966 року я почав співпрацювати з доценткою Музою Борисівною Консуловою, яка тоді розпочала роботу над проектом Енергетичного корпусу Львівського політехнічного інституту. Вона запропонувала мені долучитися до проектування Енергетичного корпусу та взяти темою дипломного проекту «Інтер'єри Енергетичного корпусу Львівського політехнічного інституту». Доцентка М. Консулова була керівничкою мого дипломного проекту. Я захищав дипломний проект разом з Вірою Лясковською, темою її дипломної роботи було «Конструктивне вирішення енергетичного корпусу». Наш комплексний захист пройшов успішно.

У моєму дипломному проекті основна увага була приділена розробці інтер'єру головного вестибюля з гардеробами, трикутній сходовій клітці, навчальним та експериментальним лабораторіям. У рішенні інтер'єру головного вестибюля було запропоновано стіни оздобити мідною чеканкою, тематика якої будувалась на поєднанні національних та сучасних мотивів. Для того, щоб ствердити актуальність такого рішення, були в малому масштабі виконані взірці чеканки, що мали прикрашати стіни. Вони мали переконати, що таке рішення інтер'єру доцільне і є монументальним.

Моя дипломна робота була представлена на огляд дипломів 1968 року у Києві, де відзначена як краща дипломна робота на реальну тему. Про неї був відгук доц. Андрія Марковича Рудницького в часопису «Строительство и архитектура» (1969, № 1). Після закінчення ЛПІ, згідно з розподілом молодих спеціалістів на роботу, я був призначений у

науково-дослідний сектор при кафедрі архітектурного проектування.

Рік я працював старшим науковим співробітником у науково-дослідному секторі Львівської політехніки. Виконував завдання начальника науково-дослідного відділу інституту Л. Шпинової і займався підготовкою виставки науково-дослідних досліджень Львівської політехніки, проектував стенди, які виготовляли майстерні, та виготовив панно на всю стіну — шляхом інкрустації шпона різних порід. Повторюся, це єдиний раз, коли я використав фах різьбяря шостого розряду, який я одержав після закінчення школи. Моя співпраця з докторкою Л. Шпиною — це окрема тема.

Паралельно з роботою в НДС я розпочав роботу над дисертацією. Неофіційно моїм керівником дисертації «Дерев'яні церкви українців Карпат» згодився бути доцент Андрій Маркович Рудницький.

Складність роботи над цією темою полягала в тому, що вчені, які досліджували українські дерев'яні церкви, — В. Січинський, М. Драган, Д. Антонович та інші вважалися буржуазними націоналістами. Їхні праці були майже недоступними. Не кращою справа була з картографічним матеріалом — на доступних тоді радянських картах була відсутня частина населених пунктів, не вказані всі дороги та наявність в населених пунктах церков, каплиць. Все це утруднювало роботу як по встановленню меж розповсюдження певних типів церков, так і не дозволяло за іншими чинниками визначити генезу об'єктно-планувальних вирішень. А.М. Рудницький, щоб полегшити мені роботу, приніс військову карту, на якій були всі населені пункти, вказані наявні церкви, у якій частині села вони знаходяться. Він попередив, щоб цю карту більше ніхто не бачив. Моїм завданням було зняти її для дисертаційної роботи на кальку, яку також не можна нікому показувати. Кілька тижнів я потратив на копіювання цієї карти. Дійсно, цю карту могли конфіскувати, а її господар мав би неприємності з владою. Зауважу, що доц. А. Рудницький був дуже обережний, бо це були часи, коли почалися репресії проти шестидесятників. На прохання доц. А. Рудницького я за його ескізами виконав проект музею І. Франка в Нагуєвичах.

Рік моєї праці у Львівській політехніці переконав мене, що підготувати дисертацію на тему «Дерев'яні церкви українців Карпат» тоді було нереально з бага-

трьох причин. Як я уже вказував, це було пов'язано з відношенням радянської влади до архітектурної спеціальності у 1960—1970-х роках, з відсутністю аспірантури та спеціалізованої ради по захисту з архітектури у Львівському політехнічному інституті. Взагалі працювати над темами, пов'язаними з національною матеріальною та духовною культурою, було неможливо.

Стара львівська архітектурна еліта, вишколена за Польщі і представлена лише проф. Багенським, відсутність архітектурного факультету (архітектура була в складі будівельного факультету), недостатня кількість кандидатів, захищених в радянський час, були неспроможні організувати підготовку наукових кадрів через аспірантуру. Не сприяло підготовці вчених кадрів архітектурної спеціальності те, що в першу чергу ректор бачив у нас ту силу, яка дасть можливість шляхом створення проєктів власними зусиллями збудувати матеріальну базу інституту. Дійсно, всі зусилля викладачів були кинуті у 1960—1970-ті роки на реальне проєктування. Викладачі були переважані, часу для наукової роботи не було.

У ці роки отримати в міністерстві місце в аспірантурі у Львові було неможливо. Ціною великих зусиль Андрієві Рудницькому вдалося в 1967 році одержати місце для Б. Посацького. Це був виняток. З 1945 по 1975 роки захистили дисертації лише два галичани — А. Рудницький (1955) та Б. Посацький (1972). Підготовка дисертації, її захист — це був тернистий шлях. Захистити дисертацію в ті часи можна було лише в Москві та Вільнюсі. У 1970-ті роки не було вченої ради та захисту дисертацій у Києві.

Поступити випускнику інституту «Львівська політехніка» в аспірантуру київських ВНЗ на архітектурну спеціальність було неможливо через ряд причин: відсутність місць в аспірантурі, певне зверхне ставлення до претендентів з провінції. Якщо хтось би виконав самотужки дисертацію, а керівник дисертації був не з київської архітектурної еліти, то подача дисертації, її передзахист були би голгофою для претендента на звання кандидата архітектури.

Підготувати самотужки дисертацію було тяжко, бо не було кому навчити, як її писати. Ми вчилися писати дисертацію під час перебування на факультеті підвищення кваліфікації в Московському архітектурному інституті, переписуючи вручну в бібліотечі ім. Леніна у спеціальному залі дисертації, бо

не дозволялося їх фотографувати, знімати креслення на кальку. У 1970—1980-ті роки ми були самоуками, які вчилися писати наукові роботи. Перебування на факультеті підвищення кваліфікації в Москві дало можливість львів'янам збудувати інфраструктуру для поступлення в аспірантуру Московського архітектурного інституту. Це особлива сторінка історії Львівської архітектурної школи, яка пов'язана з формуванням наукового напрямку її розвитку.

Зауважу, що така ситуація змусила всіх, хто хотів писати дисертацію, поступати в аспірантуру в Московський архітектурний інститут або науково-дослідні інститути в Києві чи Москві. У 1970—1980-ті роки вишколені архітектори в стінах Львівської політехніки почали «прориватися» до аспірантури в Московський архітектурний інститут та Київський науково-дослідний і проєктний інститут містобудування (КНДПІМ). Київська аспірантура не мала своєї спеціалізованої ради і тому була не в пріоритеті. Мені у 1976 році, як представнику Молдови, вдалося поступити до аспірантури КНДПІМ. Докладно про неї я розповідаю у підрозділі «Мій кандидатський вишкіл».

Захистили дисертації в Московському архітектурному інституті Ярослав Тарас (1980), Богдан Черкес (1985), Юрій Криворучко (1988), Микола Габрель (1988), Галина Петришин (1990), Микола Бевз (1990). Ця когорта кандидатів архітектури, повернувшись до Львова, організувала аспірантуру за трьома діючими спеціальностями (18.00.01. Історія та теорія архітектури. Реставрація пам'яток; 28.00.02. Архітектура будинків та споруд; 18.00.04. Містобудівництво, ландшафтна архітектура та планування сільськогосподарських населених пунктів) та в 1993 році — спеціалізовану раду із захисту кандидатських дисертацій, а пізніше — докторських.

Фактично Львівська політехніка одержала науковий архітектурний потенціал від згаданої плеяди вчених, які, разом зі своїми аспірантами, зробили великий внесок у вивчення національної архітектури.

Вертаючись до теми мого зв'язку з архітектурною школою Львівської політехніки, я ніколи від неї не був відірваний, не дивлячись на те, що в 1969 році прийняв доленосне рішення відкласти на деякий час написання дисертації, щоб вирішити квартирне питання. На запрошення проєктного інституту «Цен-

тросоюз» я переїхав до Кишинева. Моє рішення, як показало життя, не було хибним.

Пішов я шукати долю поза межами України ще й тому, що там менше могли знати про моє правдиве місце народження.

ПОСТАТІ ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ, ЯКІ ЗАКАРБУВАЛИСЬ У МОЇЙ ПАМ'ЯТІ

Я був близький до кафедри і до її викладачів, брав участь у науково-дослідних темах, які реалізовували викладачі кафедри, виконував їм графічні роботи, готував викладачам фотографічний та слайдовий матеріали для лекцій. Не один раз їздив із завданням доц. М.Б. Консулової в Московський архітектурний інститут, де робив копії дипломних робіт студентів цього вищого навчального закладу, які вона використовувала для ознайомлення нас з архітектурними та графічними вирішеннями дипломних проєктів. У моєму розпорядженні була фотолaborаторія. Я був у курсі всіх подій, які відбувалися на кафедрі, ще й тому, що на ній працювала лаборантом моя майбутня дружина Данута. Брав участь з лаборантами кафедри у перевезенні після смерті І. Багенського його наукової спадщини на кафедру.

У своїх 80 років дозволю собі деякі спогади, які закарбувалися до сьогодні у моїй пам'яті про професора І. Багенського, кафедру та деяких викладачів.

Професор Іван Багенський був загадковою постаттю як для студентів, так і для викладачів. По-перше, він народився в м. Сороки, нині Молдова, навчався на математично-фізичному відділенні Варшавського університету. Обидва ці міста були у складі Російської імперії. У Сороках проживало багато євреїв та поляків-русофілів. У 1905 р., під час революції у Росії, І. Багенський переїхав до Австро-Угорської імперії і вступив на архітектурний факультет вищої Політехнічної школи у Львові, який закінчив у 1910 р. Під час Першої світової війни у 1914—1918 роках працював у Севастополі в майстерні цивільного інженера. Переїзди І. Багенського збігаються із подіями, які відбувались перед початком Першої світової війни.

У березні 1914 р. у Львові австро-угорський уряд здійснив судові процеси проти «зрадників» русофільських елементів у Галичині. Перед війною від спалахів ворожості емігрують до Росії місцеві русофіли та місцеві польські лідери (професор Ста-

ніслав Грабський і колишній намісник Леон Пінінський), які співпрацювали з росіянами. Повернення Багенського до Львова збігається з тим, що у жовтні 1920 р. більшовики вигнали білу армію під командуванням Денікіна та його заступника Петра Врангеля. Від 1921 до 1966 року він працював професором, завідувачем кафедри архітектури Львівської політехніки.

По-друге, коли в 1940-х роках Львівську політехніку покинули польські професори, — він був єдиний з усіх своїх колег-архітекторів, який не виїхав після війни до Польщі. По-третє, його впевнена поведінка в інституті, на кафедрі, стосунки з радянською владою, з міністерством освіти викликала подив і провокували запитання, чому вона (поведінка) саме така. Багенський у 1960-х роках занять не проводив, а тільки приходив на перегляд курсових проєктів і рисунків. Розмовляв зі всіма тільки російською мовою. Не любив, коли з ним розмовляли ламаною російською мовою і вживали українські слова. Робив зауваження тим, хто замість російського «что» говорив «що». Отож пояснити таку поведінку можна його походженням та минулим, яке вимагало пристосовуватися до ситуацій, бути впевненим, що його життя не буде загрози в той чи інший спосіб.

Коли приходив на кафедру, насамперед пив каву з коньяком, викурював сигарету, після цього починав вирішувати поточні справи. До 1964 року відвідував кафедру постійно. Пізніше він з'являвся епізодично, а в 1965—1966 роках не відвідував кафедру через хворобу, йому нелегко було піднятися на 3-й поверх. Моя майбутня дружина Данута щомісяця носила зарплату йому додому. За її спогадами, він був спостережливий і до жінок, і якщо щось бачив нового в її одязі, робив комплімент, що це їй личить. Звертав увагу на прізвища працівників та їхнє походження, запитував їх, чи вони знають свій родовід. Звернув увагу на прізвище Данути (Бруновська) і на те, що вона переселенка з Польщі, запитав, що вона про свій рід знає?

Був у професора пес на ім'я Бен, і коли той помер, студенти, на прохання професора, поховали його. Урядувала багато років у його помешканні служниця.

Присутність професора фізична, а пізніше умовна, на кафедрі була необхідна для існування архітектурної спеціальності у Львівській політехніці. Про його

постійну «присутність» на кафедрі протягом багатьох років свідчив піджак, повішений на спинку крісла за його столом. Час йшов, піджак потрохи з'їдали моли, лаборантки сховали його до комори. Несподівано для всіх проф. І. Багенський прийшов на кафедру і, побачивши, що його піджака немає, підняв великий скандал: «Я ще не умер, мій піджак должен быть на спинке моего стула за моим столом».

З професором пов'язані сторінки виживання та відновлення архітектурної спеціальності в післявоєнні роки.

Відразу після війни радянська влада розпочала реорганізацію вищої освіти. Було прийнято рішення, що фах архітектора можна здобути тільки на архітектурному факультеті Будівельного інституту, а фах архітектора-художника — в Художньому інституті. Після 1945 року архітектурний факультет ліквідували, а кафедру архітектури приєднали до інженерно-будівельного факультету (ІБФ).

До нищення архітектурної спеціальності долучилася політика радянської влади, яка, починаючи з 1955 року, намагалася ліквідувати «надмірності у проектуванні та будівництві». Це означало, що немає потреби в архітекторах, бо «справжні будівельники комунізму» впораються без них. Ці чинники призвели до докорінної реорганізації архітектурно-будівельної галузі та зумовили ліквідацію архітектурної спеціальності у багатьох вищих освітніх закладах.

У Львівській політехніці чотири роки студентів на архітектурну спеціальність не набирали. Не можна не згадати, що прелюдією до закриття архітектурної спеціальності були відвідини інспекторів з міністерства освіти до Львова та зустрічі з професором Багенським. Опишу одну із таких «зустрічей» та як вона відбулася.

Інспектор, чиновник вищого рангу, наділений владними повноваженнями, приїхав зимою 1962 року до Львова інспектувати кафедру архітектурного проектування. Одягнутий в зимове пальто, в шапці, без попередження зайшов до кабінету професора І. Багенського, відрепортував, що він інспектор з Москви, протягнув руку. Професор Багенський не подав йому руки, пішов до шафи, одягнув пальто, шапку, рукавиці, протягнув руку інспекторові і відрепортував, що він — професор Багенський. Ситуація з привітанням спантеличила перевіряючого,

збила його пиху, дала зрозуміти, що він має справу з поважним професором, який знає ціну собі і львівській архітектурній школі і буде боротися за відновлення архітектурної спеціальності у Львівській політехніці.

Це був сміливий вчинок, здійснений професором, не дивлячись на всі наслідки, які могли вплинути на рішення інспектора щодо доцільності мати архітектурну школу у Львові. Така поведінка професора базувалася на шляхетному походженні та впевненості, що ми не є покірними і не дамо ліквідувати архітектурну освіту у Львівській політехніці.

Зауважимо, що відновлення архітектурної спеціальності, яка зберегла свою тяглість з ХІХ століття, було справою нелегкою, бо треба було її відстоювати в міністерстві освіти не в Києві, а в Москві. До цього треба додати негативне ставлення радянської влади до Західної України та старої польської професури.

Щоб врятувати, а, вірніше, відновити архітектурну спеціальність у Львівській політехніці, проф. Багенський їздив до Москви. Про цю поїздку ми маємо кілька оповідей. Як поважний професор, який відвідує високе начальство, Багенський з'явився в Міністерстві освіти СРСР згідно з нормами і правилами поведінки, які були притаманні інтелігенції дореволюційної Росії, та у час, коли він працював заступником міського архітектора Севастополя (1916—1920). Він добре знав російські звичаї та специфіку етикету, який може справити враження та вплинути на позитивне рішення. Проф. Багенський прибув до міністерства в шубі, смокінгу з метеликом замість краватки, із циліндром на голові (за іншими спогадами — в капелюсі). Такий образ викликав фурор — професора прийняли за іноземця і відразу запросили до міністра. Багенський представився, що він зі Львова, завідувач кафедри архітектури, що його метою є відновлення архітектурної спеціальності. Етикет відвідування, вільне володіння російською мовою без галицького діалекту справили враження та змінили уяву міністра про «западенську професуру». Після візиту Багенського міністерські клерки розповідали: «У нас был профессор из царских времен, который ещё сохранился на Западной Украине».

Щоб не порушувати постанови партії щодо ліквідації «надмірностей у проектуванні і будівництві»,

міністр не відновив спеціальність «архітектура», натомість дозволив відкрити спеціальність «проекування інтер'єру та меблів» (ПМП) з вечірньою формою навчання, на яку у вересні 1959 року відбувся перший набір студентів. Спеціальність відповідала тогочасній політиці партії виготовлення меблів та інсталяції інтер'єрів громадських і житлових споруд підвищеної економічної ефективності. Цей напрям призвів до негативного ставлення до існуючих історичних інтер'єрів та меблів громадських споруд, до їх знищення та заміни на індустріально виготовлені. Найбільших втрат в цей час зазнали інтер'єри та меблі аптек Львівщини, коли їх замінили на типові корпусні меблі. Зусиллями проф. Багенського вдалося зберегти архітектурну спеціальність, яка входила до складу інженерно-будівельного факультету.

Зупинюся, як відбувалося оцінювання курсових проектів при проф. Багенському. На підлогу коридору перед кафедрою виставлялися проекти. Попереду йшов проф. Багенський, за ним за рангом йшли доц. А. Рудницький та решта працівників кафедри. Він уважно переглядав курсові проекти студентів, вислуховував коментарі викладачів, які були консультантами студентів, висловлював свою думку, визначав оцінку. За спогадами Б. Посацького, коли зав'язувалася дискусія про той чи інший проект, часто вставляв польські слова, якщо хотів щось підкреслити чи акцентувати. Глянувши на проект... студента він казав польською: «Ale zuch!» (молодець), а деколи можна було почути: «Наивно и плохо».

Для мене проф. Багенський залишається постаттю загадковою. Він умів пристосовуватися до ситуацій, які в його житті виникали. Про те, як його характеризували колеги у міжвоєнний період, можна судити по шаржу, який привезли на кафедру після його смерті. На малюнку проф. Багенський зображений натуралістично, тримаючи ножівки в руках і ногах, відрізає голови викладачам (вгорі), і студентам (внизу). Його вагомою заслугою є те, що він зберіг тяглість львівської архітектурної школи.

Знаковою постаттю для мене та інституту Архітектури і дизайну був і залишається професор **Андрій Маркович Рудницький**. Відомості про його наукову та педагогічну діяльність можемо почерпнути із низки присвячених йому публікацій окремих авторів: М. Буцко (1994), М. Обідняк (2009),

В. Проскураков (2009), Б. Черкес (2009, 2010), енциклопедичних та бібліографічних видань.

У публікаціях, присвячених професору А. Рудницькому, чи навіть у спогадах його сестри Дарії Рудницької-Худик (2008), ми знайдемо лише окремі штрихи про те, як працювалося українському шляхтичеві у радянському вищому освітньому закладі. Нагадаємо, що він походив із славних родів Рудницьких і П'ясецьких, які зробили вагомий внесок у національну визвольну боротьбу українців за незалежність. Це свідчить про те, що ми й досі дуже обережно і помірковано відслонюємо завісу радянського повсякдення української інтелігенції в різних сферах її життєдіяльності.

У висвітленні окремих граней професійної діяльності тих чи інших осіб дуже часто обходимо питання етнічного/національного походження, подекуди прихильно ставимося до тих, хто насправді не допускав українських викладачів до кафедри Львівської політехніки як у часи панування Австро-Угорщини, так і в міжвоєнний період за Польщі і згодом — радянської влади в Україні.

Мої спогади про А. Рудницького будуються на особистому спілкуванні з ним як студента і працівника науково-дослідного сектора. На кафедрі, яку очолював професор, я бував ледь не щодня ще й з тієї причини, що в нього лаборанткою працювала вже тоді моя дружина Данута, а невдовзі я почав працювати над кандидатською дисертацією під його керівництвом. Наші контакти з Андрієм Марковичем підтримувалися щороку, коли я приїжджав у відпустку до Львова з Кишинівського політехнічного інституту. Він завжди мене запитував: «Слава, як там справи у Кишиневі?!».

З позиції студента 1960-х років він мені запам'ятовувався як єдиний з викладачів, який йшов статечною розміреною ходою, зі всіма вітався за руку, говорив розважливо, помірковано, ні на кого не піднімав голосу. Тоді я не міг собі пояснити, звідки у Андрія Марковича така розважлива поведінка і манера спілкування з оточенням. Але з вершини власного досвіду як професора Політехніки нині можу стверджувати, що це була поведінка пастора, який мав шляхетне походження і обходив свою архітектурну паству.

Винятковий образ Андрія Марковича Рудницького, який залишився у моїй пам'яті, міг сформува-

тися завдяки родинному походженню і тому середовищу, в якому він виховувався. Зі спогадів сестри Дарії Рудницької-Худик довідуємось, що сестри Василіянки, у яких він навчався в початковій школі, говорили: «Він напевно буде єпископом», а бабуся називала його «мій рабін».

Дійсно, це був архітектурний пастор, який зумів себе зберегти і при цьому очолити Львівську архітектурну школу після професора І. Багенського. Він був першим із галичан, якому вдалося в радянські часи захистити дисертацію з архітектури. Не буду зупинятися на його внеску в розбудову архітектурної спеціальності, це вже не раз робили мої колеги. Професор Андрій Рудницький організував у 1971 році кафедру «Містобудування» і паралельно був деканом архітектурного факультету Львівської політехніки (1977—1991), у 1992 році вперше в Україні створив кафедру «Реконструкція та реставрація» (іл. 3).

Славне історичне минуле почасти спонукало А. Рудницького вести себе досить обережно, не давати приводу владі зайвий раз скомпрометувати себе через своє походження. Фактично професорові доводилося виживати в системі, яка мала багато аргументів, щоб позбутися людини, родина якої брала участь у проголошенні Західно-Української Народної Республіки, у польсько-українській війні. Зі спогадів лаборантів, він дуже переживав, коли його викликали на «килим» — на партком.

Переживання було не лише за шляхетне минуле родини, але й за те, що в тоталітарні часи партійні органи буквально закидували архітектурну кафедру невластивими для неї завданнями, починаючи від оформлення радянської пропаганди на свята до проведення зі студентами виховної роботи у дусі будівників комунізму. Андрій Маркович не любив брати участь у різного роду товариствах, навіть після захисту дисертації.

Ознайомившись з працями, які у роки української незалежності були присвячені роду Рудницьких, ми, фактично, усвідомили, з якого масштабу людиною нам доводилось спілкуватися у студентські роки. У роки незалежності не знайшлося того, хто би записав інтерв'ю від нього про так зване господарювання советів і їх поплічників у Львівській політехніці.

На завершення підсумую, що після відомого галичанина Івана Левинського, який був першим професором у Львівській політехніці, Андрій Рудниць-

Іл. 3. Професор А. Рудницький вітає Я. Тараса з ювілеєм. ІН НАН України, 2014 рік

кий був першим українським кандидатом архітектури, доцентом, професором українського походження у Львівській політехніці, який зробив великий внесок у формування архітектурної традиції в Галичині.

Як історик скажу, що ми заборгували перед українською шляхтою, яка зберегла нам національну ідентичність в умовах радянської окупації. Як архітектор — ми завдячуємо Андрію Рудницькому за те, що він надав шляхетного напрямку розвитку архітектури на Західній Україні.

Особою, яка також запала в мою пам'ять, був **доцент Віктор Сидоренко**.

Для реалізації проектних рішень, виконаних студентами та викладачами кафедри архітектурного проектування, ректор Г. Денисенко запровадив посаду проректора, який керував спорудженням навчальних корпусів і гуртожитків. Цю посаду обіймав доцент В. Сидоренко.

Це була людина «неформального характеру», яка мала практичний стаж будівництва, самовпевнена у своїх здібностях досягти мети будь-яким чином. Про це свідчила його зовнішня постава, постійна цигарка в зубах, самовпевнена хода і своєрідна логіка спілкування з оточенням. Він успішно керував будівництвом нових навчальних корпусів і гуртожитків, яке почалося у 1963 році. Він прославився тим, що умів для реалізації нового будівництва добути гроші. Його методика добування грошей ґрунтувалася на тому, що СПКБ і дипломники виконували низку проектів, які були необхідні для подальшого розвитку ін-

ституту. Доцент Сидоренко віз до Києва чи Москви у відповідне міністерство три-чотири проекти, де перед міністром та його підлеглими на візуальній їх презентації переконував, що «Львівська політехніка» дбає про підготовку кадрів їхньої галузі, не шкодує грошей на виконання великої кількості проєктів. Після знайомства з проєктами Сидоренко, у свою чергу, запитував у міністра, який йому підходить для будівництва.

Після визначення міністром вподобаного проєкту поступово підводив розмову, що для його реалізації необхідно одержати фінансування від міністерства. Таким методом вдавалося одержувати кошти на будівництво багатьох корпусів Львівської політехніки.

У цьому добуванні грошей брали участь також студенти. У відрядження з доц. В. Сидоренком їхало два-три студенти, які везли планшети та підрамки з проєктами. Завданням студентів, за сценарієм доц. В. Сидоренка, було: швидко з ним зайти з проєктами до приймальної та до кабінету міністра, незважаючи на всі перепони, які будуть стояти на шляху; в кабінеті міністра студенти швидко розкладали проєкти і щезали.

Доцент Сидоренко був настільки ефективним у добуванні грошей для Львівської політехніки та успішним у керуванні будівництвом, що Г. Денисенко, коли став у 1971 році ректором Київського політехнічного інституту, забрав його до себе. З переходом до Києва доцента Сидоренка почалося велике будівництво Київського політехнічного інституту.

У мої студентські часи виділявся серед педагогів старший **викладач Віктор Кравцов**. Про працю з ним розповідають багато його учнів, які були його дипломниками. Поділюся і я своїми враженнями.

Віктор Кравцов відрізнявся тим, що після ознайомлення з великою кількістю закордонних архітектурних часописів, зокрема «Кур'єра ЮНЕСКО» та перекладної літератури, у нього виникали нові ідеї бачення архітектурного об'єкта в нетрадиційних уявленнях про нього. Це позитивно впливало на нас. Я сам під його впливом виконав проєкт центру малого міста на основі сотового модуля.

Він пропагував і поглиблював теоретичну складову архітектури, стверджував, що її необхідно бачити в глобальному вимірі, що не можна зациклюватися на дрібницях. На своїх лекціях робив спроби поєднати

архітектуру з теорією ймовірності, писав формули Ейнштейна, намагався поєднати непоєднуване.

Присутнім був й інший бік його особливої поведінки зі студентами. Він міг, здавалось би, вже готовий до захисту дипломний проєкт забракувати своєму дипломанту і змусити його за два-три тижні зробити новий. Це відбувалося, коли він із різних джерел одержував нову інформацію, нове бачення, як його можна вирішити в світлі розвитку науки і техніки Західної Європи. Це було жорстоко для дипломантів. Для Олега Іяшенка, який виконував дипломний проєкт під його керівництвом, був шок, коли керівник змусив його за три тижні подати нове рішення. Особисто йому, викладачеві Віктору Кравцову, я завдячую тим, що він інформував, що вийшло нового у перекладі, стимулював випусувати архітектурні часописи Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини. З його іменем пов'язують розквіт лінійної графіки у 1960-х роках. Його захоплення лінійною графікою було тією рушійною силою, яка, наче епідемія, розповсюдилася серед студентів та низки викладачів, які ще сьогодні творять нею привітальні листівки.

З моєї точки зору це було явище, пов'язане з появою рапідографів, ротрінгів, тобто інструментів, які давали змогу штрихом подати проєкт у всій його величі. Воно було уже в європейській, американській архітектурі, зафіксоване у багатьох наукових виданнях та альбомах. Це був свого роду бунт проти існуючої класичної школи подачі проєктів. На жаль, графіка Львівської політехніки цього часу не закарбована у виданнях, вона лишилася у нашому вишколі та нашій пам'яті.

Стрімкий поступ лінійної графіки також був пов'язаний із добуванням закордонних інструментів та їх кустарним виготовленням. Це явище асоціюється з історією фломастерів, які ми виготовляли із фетрових капелюхів і мисливських ліжок. Це був також один із видів графічного представлення фасадів, перспектив. Явище лінійної графіки, яке ще вимагає спеціального висвітлення, міцно вплетене в канву історії архітектури Львівської політехніки 1960—1970-х років. Мені вдалося за своє життя зібрати весь інструмент, який пов'язаний з лінійною графікою, що заложила у нас і наших послідовників фундаментальні підвалини подальшого розвитку архітектурної школи не тільки у пошуку нових рішень, але й у вираженні й подачі її новими засобами, яка до-

сягла у 1970—1980-ті роки свого найвищого розвитку. Лінійно-графічна хвороба не оминула і мене, допомогла мені у багатьох випадках створити насамперед посібники, присвячені їй розумінню, використати її для створення ілюстративного матеріалу власних наукових видань.

Шедевром графічного оформлення був проєкт В. Кравцова і Т. Максимюк — база відпочинку в Алушті у Криму. Зауважу, що впродовж багатьох років я, відвідуючи Львів, через І. Кравцева збирав взірці цієї графіки. Вони збереглися в мене на світлинах та були використані для посібника «Архітектурна графіка».

Добррозичливим у роки навчання закарбувався **професор Адам Курило**, який був досить відомий у Львівській політехніці та поза її межами як вчений і педагог. Ми, студенти, мало знали про його наукові здобутки, що в 1969 році він відзначив своє 80-ліття та 56-ліття наукової діяльності. Запамятався професор А. Курило нам, студентам архітектурної спеціальності, як член ДЕКу по захисту архітектурних дипломних проєктів. Коли він сидів у комісії, для студентів була велика радість, бо він лояльно відносився до оцінювання дипломних проєктів, не задавав тяжких запитань, всі дипломники знали, що основні питання під час захисту будуть пов'язані із залізобетоном; дати йому чітке визначення, де його найкраще застосовувати. На ці питання студенти енциклопедично відповідали: «Монолітне конструктивне поєднання бетону і сталеві арматури, що працюють спільно...».

У розумінні й оцінюванні всього красивого у проф. А. Курила простежувалось щось шляхетне. Його увагу привертало не тільки виконані дипломні проєкти, але як одягнені студентки. Як щось гарного він побачив, то міг студентці про це сказати: «Одяг на вас і прикраси гарні, сподобалися б моїй жінці». Так міг поводитися тільки шляхтич, який знав етикет поведінки. Такий світлий карб залишив у нашій пам'яті професор А. Курило.

Не можу не поділитися своїми спогадами про викладачів старої професорської генерації, які працювали в політехніці у 1950—1960-х роках на інших кафедрах і про яких знали всі студенти Політехніки.

Найвідомішим у цей час був **доцент Полянський** з кафедри нарисної геометрії, і про нього було найбільше легенд серед студентів. Хоча Полянський був

доцентом, його у всіх розповідях називали професором. Існувала низка переказів, пов'язаних з його здібностями вирішувати складні задачі, які не могли розв'язати інші спеціалісти. Саме він вирішив проблему, яка виникла при будівництві Київського метро, коли інженери не могли правильно визначити, в якому напрямку розробляти тунелі між станціями.

Його феноменальні здібності пояснювались тим, що він був учнем професора нарисної геометрії Казімежа Бартеля, що він закінчив дві академії. Вважалося, що видатні люди мають право на «чудацтва». Найбільше розповідей про дивацтва Полянського ми знаємо з його педагогічної діяльності. Із року в рік вони обростали новими деталями, як правдивими, так і неправдивими. Всі вони, на мою думку, сакралізували постать доцента Полянського, старого кавалера, закоханого у свою єдину любов — нарисну геометрію, якій він присвятив усе життя. Він казав, що нарисну геометрію на п'ять знає лише Бог, він, як її наречений, — на чотири, викладачі — на три; вважав, що оцінки «один» і «два» також вартісні, тому на наших кресленнях замість них писав «болото». Також дотримувався думки, що жінки не можуть бути фаховими інженерами. Це було причиною його прискіпливого відношення до студенток. Коли якась з них здавала йому креслення і нахилилась, щоб пояснити, що представлено на двомірній проєкції, він просив її забрати свою «молочарню» зі стола. Студентці, яка приходила в декольте і не могла зобразити просторову фігуру в одній площині, казав: «Маєш гарні груди, але буде два».

У той же час дуже ввічливо вітався з панями. Якщо побачив знайому пані на вулиці, то ще здалеку протягував до переду праву руку і урочисто крокував до неї, щоб поцілувати її руку.

Полянський був дуже вимогливий та безкомпромісний до студентів, які не могли вивчити його дисципліну. Нездача нарисної геометрії означала, що ти будеш відрахований з лав студентів політехніки. На першому курсі про те, що студент не здасть в нього нарисну геометрію, він сповіщав наступним способом. Пропонував йому намалювати «кулко» (коло), на невеликій відстані — друге та з'єднати їх горизонтальною лінією. Питав студента, на що подібний вийшов малюнок. Після відповіді «на ровер», казав студентові: «Сідай на нього, їдь додому і скажи татові, що з тебе не буде інженера». Іншим говорив:

«Сідай на того ровера, їдь додому вчитися, як будеш знати, то приїдеш на ньому здавати».

Його перше заняття починалося зі слів: «Для нарисної геометрії потрібно мати належний інструмент — трикутник не з деформованої бляхи, гумку не з підшви мештів, олівки певної твердості». Коли бачив бляшаний трикутник, то міг його викинути через вікно.

Дуже не любив, коли на його лекції запізнювались, міг в аудиторії накричати на асистента, який прийшов невчасно. Студенти між собою говорили — якщо здаш нарисну геометрію Полянському, то успішно закінчиш інститут. Він наводив страх на студентів перед іспитами. Існували різні історії, часто придумані, на тему, як студенти йому мстилися. Найвідоміша, яку переказували довгий час і яка збереглася в моїй пам'яті, є та, що одна із груп, після заваленого іспиту, «скинулася» зі стипендії, купила труну і доставила Полянському під двері його помешкання. Це, як виявилось, був реальний факт. Про його достовірність ми дізналися від Андрія Клімашевського, дід якого, Зеновій Туркевич, був товаришем Полянського. За його інформацією Полянський прийшов до діда і сказав йому: «Зеню, я маю драму, мені студенти до дверей помешкання принесли труну. Я всі знання їм передавав, думав, що вони мене люблять за те, що я їх добре вчу науки, а виходить, що це не так». Доцент Полянський, за свідченням Зеновія Туркевича, пережив цю драму. Про достовірність цього випадку свідчить також інформація Івана Яремка, який дізнався від Івана Могитича, що «операція» з труною була організована групою, в якій навчався майбутній знаний архітектор-реставратор української спадщини. А взагалі легенду з труною переказують як свою власну студенти всіх часів.

Така поведінка доцента Полянського була пов'язана з тим, що він все життя віддав науці, заради неї він був «каблером», був вихований в культурі львівських вчених, митців, інтелігенції, безкомпромісним до студентів, які не подавали надії стати справжніми інженерами, архітекторами, художниками, лікарями.

Особливі дивацтва були притаманні викладачам, які приймали курсові роботи на креслярському папері. Хтось із них не зараховував студентські роботи з першого разу, а перекреслював лист ватману навхрест і писав слово «перемалювати». Інший

приймав рисунки і креслення на вагу (важелем була рука професора), по ній визначаючи, чи кількість достатня для того, щоб студент чогось навчився, і тепер можна оцінити.

Історія «Львівської політехніки» свідчить, що існували та досі існують між студентами та професорами непрості стосунки.

Як етнограф, скажу на завершення — всі розповіді про Полянського, які я чув свого часу і пізніше, домислюються, інтерпретуються, обростають новими деталями, з'являються нові оповіді, які часто не відповідають тому, що я чув раніше. У переказах про педагогічну діяльність Полянського ми маємо різновид усного фольклору, в якому поетизується постать вченого, якого «не любили студенти», але полюбили, коли стали інженерами, вченими, і славні сторінки свого студентства пов'язують з Полянським, якого забути не можуть.

На жаль, вивчаючи джерела, які стосуються кафебри нарисної геометрії, працівників Львівської політехніки, то вони не дають жодної інформації про доцента Полянського. Вважаю, що це недооцінка нашої багатой спадщини, бо дивацтва вчених є ознакою шляхетного відношення до науки, у нашому випадку є закладання міцних підвалин у студентів у її освоєнні.

МОЄ ПЕРЕБУВАННЯ У МОЛДОВІ В 1969—1992 РОКАХ

Хоча після закінчення інституту я добре розподілився і отримав прописку у Львові, доля покерувала, щоб я залишив своє місто. Мої великі мандри почалися у вересні 1969 року і були пов'язані з пошуком житла. Попрацювавши рік у Львівському політехнічному інституті, я подався до Молдови, де вкрай були потрібні фахові архітектори для розбудови столиці.

Почав свою трудову діяльність старшим архітектором у проектному інституті «Центросоюз» на типовому проектуванні закладів торгівлі та громадського харчування.

Сумлінна праця в проектному інституті та добрий вишкіл у студентські роки дали позитивні результати в архітектурному товаристві Кишинева. Новий етап розбудови столиці Молдавії також вимагав відбору кваліфікованих спеціалістів для управління архітектури міста. З проектного інституту «забрав»

мене головний архітектор Кишинева О. Лебедев, запропонувавши мені житло і посаду начальника архітектурно-планувального відділу. За роки перебування на цій посаді мені особисто довелося видати десятки архітектурно-планувальних та технічних завдань на будівництво найбільш відомих споруд столиці: готелю «Інтурист», будинку ЦК КП Молдови, оперного театру, спортивного комплексу, брати безпосередню участь у благоустрою та озелененні міста.

Найбільше закарбувалося мені завдання, яке я видав на проектування та будівництво комплексу ВАЗ. По цьому завданню Комітет державної безпеки почав розслідування. Мене звинуватили у зловмисному пошкодженні урядового кабелю зв'язку між Кишиневом і Москвою. Через те, що на наших геодезичних і комунікаційних картах не було нанесено цього кабелю, бо він був засекречений, було доведено, що у моїх діях не було злого умислу.

Перехід з управління архітектури до Кишинівського політехнічного інституту зумовлений тією обставиною, що на кафедрі архітектури були необхідні фахові викладачі для підготовки національних кадрів. О. Лебедев працював на кафедрі архітектури за сумісництвом, але був дуже зайнятий і я часто заміщав його. Він порекомендував мені перейти на працю до Політехнічного інституту і відпустив з управління, незважаючи на те, що я нещодавно одержав квартиру від міської ради.

Я почав працювати на кафедрі архітектури Кишинівського політехнічного інституту, яка була в складі будівельного факультету, від 1972 року. Весь час думав, як поступити в аспірантуру, просив надати мені направлення для вступу. З огляду на гостру потребу викладацьких кадрів мене довго не відпускали. Завідувач кафедри архітектури В. Смірнов казав, що направляє в аспірантуру тих, хто студентам нічого не дає, а «с тебя есть толк, поэтому будешь преподавать». Нарешті вдалося домовитися з В. Смірновим, що він дозволить мені поступити на заочну форму аспірантури до Києва. Пробувши на заочній формі аспірантури в Київському науково-дослідному інституті архітектури і містобудування лише півроку, я перевівся на очну форму навчання.

Зупинюся зараз на факультеті містобудування і архітектури Кишинівського політехнічного інституту. Основу викладацького колективу склали в осно-

Іл. 4. Факультет містобудування і архітектури Кишинівського політехнічного інституту, будівництвом і благоустроєм якого Я. Тарас, як заступник декана, займався у 1980-ті роки

вному архітектору, які різними шляхами опинилися в Кишиневі. Основний кістяк формувался на основі викладачів, які закінчили архітектуру у Львові — Б. Моргуна, Я. Тараса, В. Бендерської та доцента М. Большакова, який прибув з Росії, пізніше до них долучилися викладачі, яких ми підготували (іл. 4).

З початку 1970-х років це було становлення навчального процесу, склалися робочі плани навчання, готувалися методички по курсовому проектуванню на різні курси навчання.

До цього всього додалося й те, що в планах було створення архітектурного факультету. В кінці 1970-х років почалося будівництво нових корпусів, а на початку 1980-х років — підбір кадрів. Моя працездатність та захист дисертації у 1980 р. стали основними критеріями, чому мене висунули у 1981 р. на посаду заступника декана факультету містобудування й архітектури, переваживши факт моєї безпартійності. За весь час мені ніхто не пропонував вступити до лав комуністичної партії, в той же час двоє інших заступників декана відразу після призначення на посади вступили до партії. Це свідчило, що про моє минуле органам Молдавії було відомо.

Будучи заступником декана факультету, до складу якого, крім архітектури, входили інші спеціальності — водопостачання та каналізація, автомобільні дороги, будівельні матеріали, я, фактично, керував архітектурною спеціальністю, бо декан І. Вангелій був фахівцем із сільськогосподарських машин. На мою долю випало освоєння новоствореного факультету, наповнення аудиторій обладнанням, здійснення благоустрою території та організація навчально-

Іл. 5. Заступник декана факультету містобудування і архітектури Кишинівського політехнічного інституту Я. Тарас. Фото з інститутської дошки пошани. 1982 рік

наукового процесу. Ситуація зі слабкою графічною підготовкою студентів змусила мене розробити посібник з архітектурної графіки (1984), який базувався на науковому підході навчання графіки зображення людей, дерев, транспорту, будівельних матеріалів, води, хмар тощо. Довелося написати конспекти лекцій з дисциплін «Теорія містобудування» та «Ландшафтна архітектура» (іл. 5).

На адміністративній посаді мені доводилось вирішувати долі багатьох студентів архітектурної спеціальності, які не надавалися бути успішними в архітектурному проектуванні. Я намагався їх врятувати від відрахування з ВНЗ, пробував знайти іншу сферу діяльності в архітектурі, залучивши їх до збору польового матеріалу з народної архітектури, давав змогу зробити дипломну роботу на цю тему та одержати диплом архітектора. Моїми зусиллями, а, вірніше, владою заступника декана, були вперше виконані дипломні роботи на теми народної архітектури.

Боротьба з алкоголізмом вимагала від мене, як заступника декана, ходити вечорами у неділю по гуртожитках і забирати в студентів, які повернулися від батьків на навчання, канистри з вином. Я тоді вважав, і зараз вважаю, що вино є частиною молдавської традиційної культури харчування, але був зму-

шений проводити з молдаванами формальні виховні бесіди про шкідливість алкоголю.

Як заступник декана я намагався використати максимально свої можливості задля фіксації та збору матеріалів з народної архітектури. Обмірні практики проводив сам, садив студентів у свій «Жигуль», возив їх по селах Молдови. Якщо це було недалеко, забирав їх ввечері до Кишинева. Давав завдання студентам-невдахам в архітектурному проектуванні — зафіксувати народне житло, вітряки, церкви, ворота, пивниці Молдови. Забезпечував їх фотоплівкою, фотоапаратами, кінокамерами. Так формувалися архів і знання про молдовську архітектуру.

Моє перше знайомство з народною архітектурою Молдови відбулося в 1972 році, коли я почав на замовлення Міністерства культури виконувати проекти реставрації дерев'яних церков, які були пам'ятками архітектури. Їх вивченням та реставрацією ніхто не хотів займатися, бо це було не вигідно, оскільки кошторис робіт визначався об'ємом будівлі — роботи багато, а оплата мізерна. В основному «реставрували» великі муровані церкви під музеї атеїзму. Така «реставрація» була причиною того, що до архітекторів, які обміряли церкви, ставилися негативно. Їх не пускали до церкви. Щоб зробити обміри, необхідно було довести сільській громаді, що ти приїхав, щоб зберегти церкву для сакральної функції.

Я керувався не грошима, а бажанням зберегти пам'ятку, пізнати її як можна більше, тому й згодився на реставрацію низки дерев'яних церков. Відвідування сіл у Молдові під час обмірів змінили мое уявлення про архітектурну спадщину, яка виявилася невідомою і не оціненою. Впродовж десяти років були виконані проекти реставрації дерев'яних церков у селах Ворнічени (1791), Городище (1797), Горешти (XVIII), Гирбово (XVIII), садибно-паркового комплексу с. Леотьево.

Пам'ятною для мене є реставрація в с. Ворнічени, коли староста церкви не пускав мене до церкви, щоб я її обміряв, бо думав, що я зроблю проект для створення на її основі музею атеїзму. Вдалося його переконати, що я цього робити не буду. Староста побачив, що матеріали, привезені для реставрації, не якісні, зорганізував церковну громаду, яка знайшла добротне дерево та вапно. Завдяки цьому вдалося здійснити відмінну реставрацію.

Пам'ятними є обміри церкви в с. Городище з моїм помічником, 85-літнім дідусем. Після роботи, згідно з молдавською гостинністю, я мав у нього почастиватися. На все життя запам'ятав дідусеве вино із сучасним смаком та розламаний на дві частини великий помідор, який світився на сонці. Зауважу, що це все, що було у нього з їди, але воно було від душі.

Реставрація церков у селах Молдавії дала мені можливість побачити не тільки народну архітектуру, а й багату молдавську матеріальну та духовну культуру. Думаю, що з цього часу мене доля спрямовувала в етнографію.

Вже у 1980-ті я добре знав пам'ятки архітектури Молдови. Це дало мені можливість написати та видати в Югославії монографію «Памятники архитектуры Молдавии». Це була моя перша монографія, замовлення на яку я отримав від видавництва «Тимпул» (1986). Зауважу, що її мали підготувати до друку вищі чиновники, які через незнання об'єктів, їхньої історії і мистецької цінності її провалили. Кілька тижнів я їздив з фотографом Т. Ананьїною по Молдавії для фотофіксації об'єктів на широкі слайди, як вимагали у югославському видавництві. Це була перша монографія, присвячена пам'ятникам Молдавії, видана накладом 10 000 примірників і візнана книгою року (1987).

Результати моєї праці на ниві реставрації, публікації були тим чинником, що мене включили в авторський колектив для створення макету «Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР (Северная зона)», для якого я написав десятки статей, зокрема про дерев'яні церкви, садиби, терасні сади.

Не була поза моєю увагою сучасна архітектура молдавського села, яке, в силу певних обставин, почало формувати свою забудову на основі нових проектних рішень житла, громадських та виробничих будівель. У співавторстві з Б. Захарченком я видав монографію «Современная архитектура молдавского села» (1986), у якій висвітлив сучасні приклади функціонально-планувальної організації та забудови села житловими, громадськими будівлями, озеленення та благоустрою. Це була також перша монографія, яка підсумувала досягнення в області сільської архітектури, які відбулися в 1970—1980-х роках за постановою Ради Міністрів МРСР «Про організацію дослідно-показового будівництва громадських центрів і житлових комплексів в селах Молдавської РСР». Для наочності цієї моно-

графії я виконав великий ілюстративний матеріал, який гідно представляє архітектурні рішення, що були зrealізовані в конкретних селах.

Накопичена джерельна база дала можливість мені розпочати роботу над монографією «Народна архітектура Молдавії». Ілюстративний матеріал для неї я робив в Алжирі, де мав достатньо часу для виконання великого масиву графічних робіт. Після повернення з Алжиру підготовлену монографію я мав передати у видавництво «Єтіпюа». Інформацію про цю монографію я подаю у розділі «Повернення в Молдову». У моєму архіві є велика тека негативів та мікрофільмів, знятих під час експедицій у 1980—1985 роках. За цей період я зібрав візуальний та графічний матеріал з архітектури Молдови, який вимагає багато часу, щоб його впорядкувати. Коли це вдасться зробити — складно відповісти.

Молдавські спеціалісти, яких я виховав, після встановлення незалежності зайняли важливі посади на кафедрі архітектури Кишинівського політехнічного університету, в міністерствах та стали депутатами молдавського парламенту. Вважаю, що це Львівська архітектурна школа і я, її представник, започаткували та зробили вагомий внесок у формування архітектурної школи Молдови та у підготовку національних кадрів.

Незважаючи на те, що у 1992 році я повернувся в Україну, я не пориваю зв'язків з Молдовою. Переживання за долю українців Молдови, вивчення їхнього життя і побуту, дослідження молдавського садово-паркового мистецтва, народної архітектури мене не покидають і досі. У 2004—2006 роках я організував три етнографічні експедиції у північні райони Молдови, де компактно проживають етнічні українці. У зв'язку з хронічною відсутністю грошей на закордонні експедиції в НАН України документи для відрядження я оформляв в сільських радах Чернівецької та Вінницької областей. За матеріалами експедицій, які відбулися і мали відбутися пізніше, я мав підготувати монографію «Народна архітектура українців Молдови». На жаль, дослідження не вдалося завершити, бо продовжувати обстеження сіл у сусідній державі таким шляхом було небезпечно. Живу надією, що скінчиться російсько-українська війна, Україна зверне увагу на свою діаспору в Молдові та організує експедиції. Хотів би дожити до цього часу.

Іл. 6. Ярослав Тарас — аспірант Науково-дослідного і проектного інституту містобудування, 1978 рік

МІЙ КАНДИДАТСЬКИЙ ВИШКІЛ

Як було вже зазначено, у 1976 році я поступив на навчання в аспірантуру Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування (КНДПІМ). Під керівництвом кандидата архітектури Тамари Панченко розпочалась моя робота над дисертацією. У цей час вона очолювала відділ планування та забудови курортів і зон відпочинку.

У 1970-ті роки КНДПІМ був головною установою в Радянському Союзі, який розробляв «Схему розвитку і розміщення курортів, місць відпочинку і туризму, природних парків в СРСР» за участі Центрального науково-дослідного інституту експериментального проектування курортно-туристичних будівель і комплексів та ряду інститутів у республіках, а керівником і координатором цієї масштабної державної теми була старша наукова співробітниця, кандидатка архітектури Т. Панченко. Сюди стікалися наукові праці з республік колишнього СРСР, на основі яких вироблялися групові системи курортно-рекреаційних утворень на союзному, регіональному та локальному рівнях. Знайомство з науковою продукцією різних інститутів позитивно вплинуло не лише на виконання дисертаційної роботи, а й на подальше моє наукове становлення. Зауважу, що найкраще наукові дослідження розвитку курортно-рекреаційних систем були представлені вченими Білорусії та Прибалтійських республік.

Я був першим аспірантом у Т. Панченко і цим особливо пишаюся. Ми разом почали торувати дорогу до Московського архітектурного інституту (МАРХІ) — я з кандидатською, вона з докторською, оскільки в Україні вченої ради по захисту архітектурних дисертацій ще не було. У 1974 році я був прикріплений до кафедри основ теорії містобудування МАРХІ, якою керувала докторка архітектури Зоя Яргіна, і почав навчатися на курсах підвищення кваліфікації. Із З. Яргіною я підтримував зв'язки до самого захисту дисертації і після, коли другий раз, у 1984 році, був на курсах підвищення кваліфікації в Москві. Тоді ж я налагодив зв'язки з її чоловіком на ниві зацікавлень етнографією. Ми обмінювалися інформацією про промисли і ремесла Молдавії (іл. 6).

Мій попередній захист відбувся у 1980 році на кафедрі професорки Зої Яргіної. До попереднього захисту я представив дисертаційну роботу, автореферат та 42 планшети графіки. Власне дисертація пов'язувалась з актуальною державною темою «Формування курортно-рекреаційних систем із урахуванням групових форм розселення», яка була складовою Генеральної схеми розселення на території СРСР і виконувалася Центральним науково-дослідним і проектним інститутом містобудування (ЦНДПІ містобудування).

Попередній захист пройшов позитивно. В обговоренні дисертаційної роботи взяли участь професори З. Яргіна, Я. Касіцький, О. Мікуліна. Кафедра підтримала роботу і рекомендувала її до захисту, визначила дату захисту.

На захист дисертації я їздив до Москви тричі. Перший раз захист не відбувся через те, що захищалися іноземні аспіранти, в яких закінчувалися візи. Другий не відбувся, бо не вистачило кворуму — деякі члени ради не з'явилися через те, що я не організував їх доставку на таксі. На третій раз я забезпечив усю організаційну складову прибуття вчених і захист дисертації успішно відбувся 21 травня 1980 року.

Не можу не згадати про свого першого опонента І. Смоляра, до якого я прийшов увечері (до його робочого кабінету в ЦНДПІ містобудування) з проханням стати моїм опонентом. Зустрів він мене дещо стримано і ствердно: «... Я буду опонентом після ознайомлення з дисертацією, прийдеш зранку за результатом». Після ознайомлення з дисертацією пого-

дився бути першим опонентом, підкресливши, що є хороша обґрунтована містобудівельна ідея розвитку Карпатського регіону. Мати в опонентах І. Смоляра було важливо, бо він був авторитетом у містобудуванні, його аргументований виступ на захисті дисертації ніхто не насмівся спростовувати.

Вибір опонентів був раціональним і правильним. По-перше, дисертація виконана не в Московському архітектурному інституті, а в науково-дослідному, по-друге, захищається дисертант з іншої республіки, керівник — кандидат архітектури з Києва.

Я був першим галичанином, який в 1980 році захистив дисертацію в Московському архітектурному інституті (МАРХІ). Аналізуючи захист кандидатських дисертацій з архітектури за період від 1970-х до 1990-х років, можна побачити, що київська аспірантура нас зустрічала неохоче.

Сьогодні вже можу стверджувати, що підготовка дисертаційних робіт у науково-дослідних і педагогічних установах суттєво відрізняються. Для прикладу додаю: щоб довести мою концепцію розвитку Карпатського регіону на основі рекреаційної індустрії і те, що вона може конкурувати з нафтовидобуванням, я мусів її обґрунтувати економічно через відповідні методики.

Щоб довести конкурентоздатність рекреації, я повинен був місяць за певними дозволами працювати на Київському заводі «Арсенал», вивчати, скільки хворіли в році працівники конкретного підприємства, які одержали путівки в санаторії Трускавця або Моршина, до та після лікування. З'ясувалось, що працівники після лікування в середньому хворіли на 7,3 дні менше, ніж до лікування, множив на кількість відпочиваючих, яких може прийняти Карпатський регіон та на вартість національного продукту, який вироблявся впродовж одного дня в Радянському Союзі, і одержав економічну вартість рекреації, яку порівнював з вартістю добутої нафти та газу. За спеціальною методикою довелося рахувати рекреаційне навантаження на різні типи ландшафту. Так було доведено, що рекреація в цьому регіоні не лише важлива для здоров'я суспільства, але й економічно ефективна.

Навчання в аспірантурі дало мені можливість працювати з відомими вченими. Зокрема, професор, доктор архітектури Тамара Панченко пройшла великий шлях у своєму науковому зростанні, у 1986 році захистила докторську дисертацію, зро-

била вагомий внесок у становлення архітектурної науки, за що заслужено одержала звання Народного архітектора України.

Моє знайомство з кандидатом архітектури Миколою Дьомініним відбулося в 1970-х роках в Київському науково-дослідному і проектному інституті містобудування на тлі ситуації, яка склалася, коли інститут очолив директор Г. Крутенко, який прийшов із ЦК КПУ, де завідував відділом будівництва. Його прихід позначився «закручуванням гайок» вченим, які не мали на меті коритися управлінським методам і стратегії розвитку містобудування. Ранг високого партійного функціонера без наукового ступеня, який хотів його одержати на основі наукових досліджень, викликав спротив учених, який вилився в те, що М. Дьомін та І. Фомін звільнилися з інституту, перейшли працювати до Київського інституту будівництва та архітектури. Вони все зробили, аби член партійної номенклатури Г. Крутенко не здобув вченого ступеня кандидата архітектури.

Деяко ближче знайомство з М. Дьомініним відбулося на Вченій раді Інституту під час затвердження теми моєї дисертації. Запамяталася дискусія між М. Дьомініним та І. Фомініним щодо концепції розвитку Карпатського регіону на основі курортно-рекреаційного ресурсу, яка вилася у велику суперечку. Поява моїх публікацій, що стосувалися архітектурної термінології та дерев'яних церков українців Карпат, була оцінена М. Дьомініним — директором науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури. Мені невідомо, якими чинниками керувалися директор інституту та його вчений секретар А. Пучков: макетом майбутнього словника-довідника «Українська сакральна дерев'яна архітектура» чи низкою наукових праць, присвячених сакральній архітектурі України, але «рішенням Вченої ради Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ), Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики» 5 вересня 2002 року «Тарасу Ярославу Миколайовичу присуджено звання почесний доктор НДІТІАМ».

Диплом почесного доктора НДІТІАМ вручав мені директор цього інституту, голова Вченої ради М. Дьомін.

Світлі спогади у мене залишилися під час зустрічей в НДІТІАМ з професором Абрамом Павлови-

чем Мардером, автором першого українського словника «Архітектура», який зі свого досвіду роботи та в ранзі рецензента словника досить високо оцінив мою працю, особливо мою докторську дисертацію.

АЛЖИР, ЯКИЙ МЕНІ СНИТЬСЯ ВЕСНОЮ

Перед тим, як розповісти про моє перебування в Алжирі, хочу зазначити, як я потрапив до цієї держави на викладацьку роботу.

Як не дивно, моє довголітнє (від 1980 р.) перебування у черзі претендентів на викладацьку роботу в Алжирі вирішила Чорнобильська аварія. Відмова більшості «надійних» (партійних) кадрів від навчання на 10-місячних курсах французької мови в Києві після Чорнобильської аварії у 1986 році була тим чинником, що я («ненадійний», безпартійний) потрапив на ці курси, а згодом до Франції та Алжиру. Це був подарунок долі. Перебування в Алжирі дозволило мені після розпаду Радянського Союзу вирішити свої квартирні проблеми в Україні в 1990-х роках — вернутися додому.

Повернемося до мого перебування в Алжирі. Мені пощастило з місцем викладання. Я потрапив в університет науки і технологій в м. Оран. Доля розпорядилася так, що я не потрапив в університет у Сіді-Бель-Аббесі, де навчання велося за програмами вищих навчальних закладів Радянського Союзу, всі викладачі були членами комуністичної партії. Жили в одному місці, були під пильним наглядом одного. Тут діяли партком, профспілка. У цьому ВНЗ не було свободи пересування, проводилися щотижневі політзаняття.

В Оранському університеті науки і технологій нас, «советіків» (так нас називали алжирці), було небагато. Я був один, який за всі часи допомоги Радянського Союзу «розвиваючимся странам» був затребуваний Алжиром в інститут архітектури Оранського університету. Ми жили у різних житлових районах міста серед алжирців, збиралися один раз на тиждень у генеральному консульстві для політінформацій. Ми могли, не питаючи дозволу консульства, поїхати за межі міста, спілкувалися з викладачами з Франції, Польщі, яких було найбільше, з палестинцями та іракцями, які переховувалися в Алжирі і мали смертні вирокі інших держав.

В Алжирі я вперше на фактах переконався, хто породив тероризм у світі, що його побороти буде нелегко, коли спонсором виступає потужна держава, яка використовує його у своїх інтересах. Там я дізнався, що борців за свободу Палестини, за радянським визначенням, терористів — за західним, готував Радянський Союз у Криму та в м. Брно в Чехословаччині. Радянський режим давав палестинцям можливість одержати вищу освіту, надавав квартири для проживання в чужих країнах, забезпечував грошима.

Побачив я також наслідки будівництва соціалізму в Алжирі, де державою для виживання народу були встановлені ціни на хліб, муку, цукор, молоко, а на решту товарів ціни були захмарні. Наприклад, за один кілограм м'яса можна було купити 50 кілограмів цукру. В умовах переходу Алжиру від соціалізму до капіталізму і нам було непросто харчуватися. Щоб купити масло, сухе молоко, необхідно було їхати в поселення, де проживали ветерани французько-алжирської війни, де було більш-менш нормальне постачання продуктів. Виникали проблеми із питною водою, бо вода в будинках була солена, з опаленням, яке в житлових будинках відсутнє, з алжирськими дітьми, які дошкуляли своїми витівками — били іноземцям вікна.

Життя советського доцента в Алжирі було не таким райдужним, як у польських викладачів. Наша університетська зарплата становила 500 доларів. Ми одержували її на рахунок через посередника (державу) в Москві в Держекономбанку і, щоб заощадити, намагалися прожити на 150 динарів, які отримували в консульстві. Польські викладачі без вечних ступенів діставали напряму від Алжиру втричі більшу суму.

Навчання в університеті в Інституті архітектури велося за французькою програмою підготовки спеціалістів. Набирали на перший курс усіх бажаючих, після першого курсу залишалося менше половини, після кожного року кількість студентів зменшувалася. Закінчували навчання і одержували дипломи 5—8 випускників. Так відбувався відбір кращих.

Позитивним у підготовці архітекторів було те, що студент свого однокурсника вважав за конкурента в навчанні і у майбутньому. Курсові проекти студенти захищали досить активним доведенням, чому його робота краща, ніж в інших. Практикувалось надання студенту з найкращою дипломною роботою од-

норічної стипендії на стажування у Франції. Це був потужний стимул для старших курсів у конкурентній боротьбі досягати певних вершин у навчанні.

Вражало те, що на екзаменах в аудиторії, де студенти здавали письмовий іспит, вартовими, щоб вони, бува, не списували зі шпаргалок, було 4—5 викладачів.

Позитивною, на мій погляд, була система організації керівництва інститутом та відносин між викладачами і студентами. Директор інституту обирався на один рік, рідко хто був два роки. Обов'язком директора була організація навчального процесу, і бажаних на цю посаду, фактично, не було, оскільки керівник мав вирішувати багато деколи тяжких питань, пов'язаних зі студентами та викладачами, а також бути присутнім в інституті щодня.

Така система забезпечувала толерантні відносини між викладачами та адміністрацією, бо діяло правило «я сьогодні директор, а завтра ти директор». Для захоплення бути директором адміністрація університету після завершення терміну надавала однорічну стипендію экс-директору з відрядженням до Франції. Крім алжирських викладачів найбільше було польських, а також французьких, які не хотіли йти в армію, а «відбували її» в університетах Алжиру. Викладачі ж з науковими ступенями були тільки з Радянського Союзу.

На початках мене вражали засідання викладачів інституту, які сперечалися доти, поки не почнеться обідня година. Не вирішивши нічого, вони їхали на обід. Двогодинна перерва на обід була в Алжирі святою.

В алжирських університетах панувало студентське самоврядування, очільники якого вирішували всі питання з адміністрацією університету, інституту та активно реагували на соціально-політичні ситуації, що відбувалися в країні.

За час мого перебування в інституті архітектури я був свідком довготривалого конфлікту між студентами та викладачами, коли студентське самоврядування вирішило, що два алжирські викладачі їх погано вчать і прийняло рішення їх замінити. Адміністрація на це прохання не погодилася, почався студентський страйк. Студенти всі свої пари стояли в коридорі і не заходили в аудиторію. Коли це не допомогло, вони не допустили викладачів до будівлі інституту, ходили довкола нього колонами всі свої академічні години.

Адміністрація «сприяла» тому, щоб страйк продовжувався як можна довше, — це давало їй можливість, згідно з уставом інституту, покарати всіх студентів повторним курсом.

Особливо студенти в Алжирі реагували, коли погіршувалося матеріальне становище народу, — вони колонами йшли зі своїх студентських містечок в міста, де протестували. Ці протести деколи були кривавими, на придушення задіювали армію. Зазначу, що студентство в Алжирі є передовою силою, яка стоїть в опозиції до влади. Із цих міркувань нові університети збудовані на великій відстані від міста.

В інституті архітектури я займав посаду *maître de conference* (провідний викладач, доцент). Виявилось, що це була найвища посада в цьому інституті; моїм обов'язком, а не директора, було підписання наукових документів. На початках це мене тривожило, але після консультації про відповідальність, яку я несу, змирився. Найбільшою проблемою, з якою я стикнувся в процесі викладання, було навчити стати архітекторами тих бажаних, кому Аллах не дав дару до малювання. Бачачи, що проблема, яка є однією з причин відрахування студентів на перших курсах і труднощах навчання на подальших, лежить у площині слабкої підготовки довузівського навчання рисунку та архітектурної графіки, я підготував і видав французькою мовою посібник «Архітектурне креслення та техніка зображення».

Як і в Молдові, я постарався показати, що можна освоїти архітектурну графіку на основі мною виробленого осмисленого підходу до її навчання. Такий посібник був надрукований накладом 100 примірників.

У перший рік мого перебування в інституті я багато приділяв уваги студентам поза академічними заняттями. Результати були позитивні для студентів, негативні для мене, — виникла проблема, як позбутися студентів, які чекали мене після занять, щоб одержати додаткову консультацію, допомогти у виконанні курсового проекту. Польські викладачі мені підказали, як це зробити. Нагородою для мене було те, що мої студенти-дипломники вперше одержали найвищі оцінки в університеті, і присвятили мені подяку у записках своїх дипломів. Їхні дипломи, які були присвячені реновації кварталів Орана, були виставлені у міському музеї.

Не можу не зазначити один епізод мого викладання. Під час курсового проектування я показав сту-

Іл. 7. Оранський університет науки і техніки, в якому Я. Тарас працював maître de conférence

дентам і викладачам, як можна застосувати арабський орнамент для створення об'ємно-планувальних вирішень, і для більшої наочності продемонстрував, як можна використати його для створення декору на традиційній весільній сукні, яка вишивається на реченою золотими нитками. Після цього я одержав замовлення від викладачів, які мали бутіки, зробити їм взірці декору для весільних суконь, бо старі вже не так добре реалізуються. Мої нові взірці вишивки весільних суконь, які я зробив за півроку, заповнили весь Алжир.

Без перебільшення скажу, що спеціальність архітектора чудова, — вона дає можливість швидко перебудовуватись до практичних потреб.

Велика повага до народу, на землі якого я живу, була моїм святим обов'язком. В Алжирі я разом із алжирцями постив на Рамадан, а свій режим праці та відпочинку підпорядковував їхнім традиціям і релігії. За це мене поважали місцеве населення і університетська влада. Я був у більшій безпеці, ніж мої колеги викладачі, які притримувались радянських правил поведінки.

Не можу не відзначити, що я викладав в університеті науки і технологій в місті Оран, який був збудований за проектом знаменитого архітектора Кензо Танге. Зауважу, що всі нові університети в Алжирі були на замовлення уряду збудовані знаменитими архітекторами. Університет в Константіні (Constantine) був збудований за проектом знаменитого бразильського архітектора Оскара Німеєра, який є автором нової столиці Бразилії (іл. 7).

Університетський комплекс, збудований архітектором Кензо Танге, монументальний, вражає своїми рішеннями, але викладати в аудиторіях з грудня до

лютого було не комфортно через відсутність опалення та вітри, які сильно охолоджували приміщення. Керуючись загальноприйнятим уявленням, що в Африці жаркий клімат, Кензо Танге вирішив охолоджувати приміщення будівлі шляхом відсутності поверхів на певних рівнях, які організовані між двома вертикальними комунікаційними вузлами. Продування приміщень із чотирьох сторін особливо дошкуляло під час піщаної бурі. Незважаючи на герметичність вікон і дверей, пісок потрапляв до аудиторій.

Моя уява про Африку після перебування на цій землі змінилася. Хибними були уявлення про піски Сахари як щось мертве, яке тільки пересувається під час вітрів. Пісок — живий організм, він кристалізується, створюючи шедеври природи — «троянди Африки». У пісках є рослини, які чекають роками, щоб після дощу ожити, швидко зацвісти, дати насіння і знову чекати наступного дощу. Найбільше вражають міражі.

Змінилися погляди у мене до культури пиття кави, води. Ця зміна відбулася, коли від вживання на початках великої кількості води я мав ниркові кольки. На початках вражала культура пиття алжирців, які пили каву в малих ємкостях малими ковтками. Скажу образно: від «точки закипання до точки замерзання». Необхідно було взяти до уваги таку традицію алжирців і більш дбайливо ставитись до води і кави у побуті.

Я брав участь у трьох невеликих експедиціях, які відбулися впродовж трьох років. Найбільше мене вразило сузір'я міст в серці Африки під назвою Гардая (Ghardaia), де я вперше побачив середньовічне місто, яке зберегло свою матеріальну та духовну культуру. Воно оточене високими мурами, перед заходом сонця закриваються брами, люди, які не потрапили в місто до настання темноти, залишалися поза мурами. Місто має живописне планування, яке складається з кривих, вузьких вулиць, глинобитних будівель, середмістя акцентує мечеть. Збереглася середньовічна культура торгівлі: ті, що купують, сидять на підвищенні довкола торгової площі; ті, що продають, на прохання покупців, підходять до них з товаром. У місті всі жінки носять паранджі з одним відкритим оком, яке, як гляне, то таке враження, що тебе рентгеном просвітили. Зафіксував ставлення жителів до свого міста та довкілля. Наприклад, треба бережно ставитись до природи і не можна її ні-

чим оскверняти. Місце поховання на кладовищі, яке знаходиться серед безкрайніх пісків, можна означити лише биттям щороку на ньому глиняного посуду. Тільки черепки, за поняттям людей, є частиною природи і можуть бути в ній присутні.

Друга моя експедиція вразила збереженням міста римських і візантійських часів: Типаса, Тимгад, Константина. Насамперед я побачив, як уміло наші предки вибирали місце для них, як використовували природні ресурси у плануванні та для подальшого раціонального використання у функціонуванні міста. Особливо цікавою була організація використання води для терм (лазні), для загальної каналізації всього міста, для охолодження місць збереження продуктів, приміщень. Не зупиняюся на особливостях обстежених мною житлових будівель, театрів, базилік, тріумфальних арок, здивувало, що в той час існувала кам'яна реклама.

Третя експедиція була присвячена вивченню матеріальної культури м. Тлемсен, яке у 1236—1554 роках було столицею Держави Зайянідів (Абдальвадидів), де я обміряв руїни мечеті. Тут збереглися характерні риси мечетей та будівель, близьких до зодчества Марокко, архаїчні риси матеріальної та духовної культури. Тут особливі весілля та найдорожчі наречені (іл. 8).

Моя участь в експедиціях — особлива тема, яка вимагає ширшого висвітлення в майбутньому, бо я пізнав не тільки культуру сучасного Алжиру, а й його історію, тяглість традицій та неповторні особливості.

Перебуваючи в Алжирі, я мав змогу зі середини побачити радянську дипломатію. Консульські працівники, крім своєї основної праці, займалися збагаченням. Вони слідували за курсом валют, конвертували свою валюту з однієї на іншу, ціна якої зростала, по каталогах купували електронну техніку з Європи, перевозили ліки, які вони на своє замовлення одержували від радянських лікарів, списували консульські машини, які купували за копійки, пароплавом відправляли до Союзу. Найбільше мене вразило те, що жінки віцеконсулів «стелилися» перед послом, коли виникало питання залишити чоловіка на другий термін перебування в Алжирі.

Не можу не згадати, що з продуктами після будівництва соціалізму в Алжирі було туго. Кожних два тижні до столиці Алжир пасажирським літаком до-

Іл. 8. Ярослав Тарас і донька Вікторія під час його третьої наукової експедиції в м. Тлемсен. Алжир, 1989 рік

ставляли їм продукти з Радянського Союзу. Із міста Алжир я вертався у консульській машині до міста Оран, зі мною їхала жінка віцеконсула, яка одержала пайок. Вона всю дорогу їла варену ковбасу, тому що за нею «соскучилась». По приїзду чоловік влаштував їй скандал за те, що вона залишила його без вареної ковбаси. Цей факт красномовно свідчить про уподобання московської «еліти». Варена ковбаса стала, фактично, ідентитетом їх повсякденного побуту, без якої вони не можуть прожити.

Кінець 1980-х років, який характеризувався змінами, що відбувалися в Радянському Союзі, вніс зміни у поведінку консульських співробітників та нашу так само. Змінюється ставлення генконсульства до «советічок», які вийшли за алжирців, яких до того називали «проститутками». Консульство полегшило їм одержання віз, почало з ними спілкуватися. Я за завданням консульства разом із дружиною їздив до «советічок» і знайомився з їхнім життям. Це особлива тема, яка вимагає окремого висвітлення. Міняється відношення консульства до зібраних за десятки років портретів небіжчиків членів ЦК КПРС, які зберігалися, а тепер вони стали нікому «не потрібними». Їх спалюють.

Найбільше дошкуляли нам політзаняття, які проходили щотижня. Кінець 1980-х років позначився на нашому відношенні до них. На одному із занять генконсул вихваляв Леніна, його внесок у будівництво радянської держави. На цьому занятті виступив доцент Янигін, який сказав, що «нечого его восхвалять, Ленин — бандит!». Генконсула перекутило, він заявив, що відправить доцента в «нужное место». Янигін відповів, що немає місця,

куди би можна було його відправити, бо він з Якутії. Янигін був якутом, доцентом Красноярського університету.

Незважаючи на те, що ми проживали далеко від консульства, хтось із наших доніс генконсулу, що я подружився з поляками. Польське університетське товариство (яке збереглося до сьогодні), дізнавшись, що я зі Львова, радо прийняло мене до себе. Чи то через заздрість, чи то спрацював стукач, але про мою поведінку доповіли генконсулу. Мене викликали у консульство після подорожі з поляками в долину акантів.

Генконсул мене висварив і сказав, що я порушив умови перебування в Алжирі, не маю права виїжджати за межі міста Орана та ще й з іноземцями. Я пояснив, що така потреба в мене була, бо я архітектор і ніколи не бачив в натурі рослину, листя якої лежить в орнаменті коринфських і композиційних капітелей, кронштейнів, медальйонів, фризів та карнизів. Крім того, я хотів мати у своїй квартирі букет засушених квітучих акантів, бо вони є оберегами житла, захищають його від зла, а також їх використовують у народній медицині. Після цього пояснення генконсул пом'якшив свій тон розмови і висловив наступне: «Ты думаешь только про себя, нужно было доставить генконсулу эти цветы, если они так уважаемые и защищают от плохого».

Пройшло чотири тижні, поляки їхали знову в район долини акантів, я знову поїхав з ними. Аканти вже відцвіли, замість квітів з'явилися коробочки з насінням. Вигляд їх був дуже гарний. Я вирішив «подумати» про генконсула, нарізав оберемок акантів, зробив з них букет, який би гідно виглядав у інтер'єрі генконсульства. Цей букет я подарував генконсулу. Пройшов деякий час, і до мене вночі прийшов віце-консул, який відповідав за безпеку, строго наказав вдягатись і терміново відвіз до генконсульства. Там мене звинуватили у здійсненні попередньо запланованої провокації проти генконсула. Я не розумів, яку я міг здійснити провокацію вночі, не будучи в консульстві. Генконсул «довів до мого свідення», що всі служби вночі були підняті по тривозі. Виявилось, що «організована мною провокація» була пов'язана з подарованим акантовим букетом.

Я не знав, що акант належить до рослин-балістів, — при висиханні коробочки розтріскуються і насіння розкидається на десятки метрів у різні сторони.

Я також не знав, що генконсул подарований мною букет поставив у великій вазі у своїй спальні і що акант задумав розкидати своє насіння там саме вночі. Розтріскування коробочок, бомбардування насінням стін, стелі, вікон спальні дійсно налякало генконсула, і він спросоння, не розуміючи, що відбувається в його спальні, підняв консульство по тривозі. Спочатку мені висунули звинувачення у підготовці наперед запланованої провокації, що я «бандеровець» і «сделал умышленно». Після з'ясування, що акант має балістичні властивості, поволі від мене відстали тому, що йшла перебудова, і я, як архітектор, допомагав у оформленні свят, які відбувалися в консульстві, та проводив екскурсії по місту з моряками, які пришвартовувалися після багатомісячного перебування на кораблі.

У житті в Алжирі не все було солодко. Перший рік викладання був тяжкий, бо університет був від мого місця проживання на відстані 11 км та далеко до центру міста, до консульства. У дні, коли я читав лекції, доводилося пішки долати цю відстань. Щоб полегшити своє перебування, я перевіз свої «Жигулі» з Молдови до Алжиру.

Нам не дозволялось брати зі собою дітей, тому що вони в Радянському Союзі були тим гарантом, щоб ми не втекли до Франції на поромі, який курсував між Ораном та Марселем. Арабські викладачі двічі викликали мою доньку до Алжиру. Коли мене питали, як вона з'явилася в Алжирі, я говорив, що приїхала на запрошення директора інституту архітектури, вона приїхала не до мене, я її не запрошував. Були у нас проблеми з харчуванням, бо ми не одержували пайків з Москви, як консульські працівники.

Сумним для нас був 1990-й рік, коли політична організація «братів-мусульман» намагалася прийти до влади. Вони ходили по місту з дипломатами, на яких була наклеєна картина Верещагіна «Апофеоз війни», показували мені та іншим іноземцям гору черепів на картині і казали, що «там буде твій череп».

На завершення скажу, що Алжир сильно закарбувався у моїй пам'яті, він мені згадується своїм бурним цвітінням, коли природа хоче здивувати всіх до того, коли через пару місяців все починає поступово сохнути, а ще тим, що тут ти себе чуєш дитиною природи, коли тобі з одягу нічого не потрібно, лише фіговий листок.

І ЗНОВУ МОЛДОВА. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В КРАЇНІ У 1990-х РОКАХ

У 1990 році, після трирічного перебування в Алжирі, я повернувся в Кишинів і потрапив у ситуацію, коли Молдова в числі інших республік Радянського Союзу виборювала свою незалежність. Прийняття 31 серпня 1989 року «Закону про статус державної мови Молдавської РСР», в якому молдавська мова проголошена державною, вживається в усіх сферах — політичній, економічній, соціальній і культурній розділило молдавське суспільство за національною ознакою. Вперше за 200 років (за виключенням міжвоєнного періоду) була здійснена спроба обмежити офіційний вплив російської культури і мови на всі сфери життя в Молдові.

Цей поділ яскраво проявився в Кишиневі. «Русский мир» у столиці активно згуртовував сили, які мали протистояти закону про статус мови. Місцем збору і проведення акцій «русскоязычних» був театр Чехова. До цієї діяльності були втягнуті українці, які після прийняття закону могли лишитися без роботи через незнання мови і боялися румунізації.

Україна стояла осторонь процесів, що відбувалися в Молдові і мали доленосне значення для українців республіки. На початку 1990-х років приїжджав до української громади В. Стретович, який обіцяв українцям фінансову, політичну підтримку. Його візити були пов'язані з бажанням обратитися у Верховну Раду України.

На початку 1990-х років також іде поділ громадських та творчих організацій за національною ознакою. Діляться на дві: спілки журналістів, письменників, архітекторів. Мої колишні студенти молдавської національності займають верхні щаблі в Держбуді, Комітеті по охороні пам'яток, створюють Спілку архітекторів Молдови.

Молдавсько-румунська мовна політика Кишинева, з одного боку, і організований Кремлем опір російських сепаратистів цій політиці — з другого, призвели до силового протистояння між лівим і правим берегами Дністра. Росія реалізувала військовий сценарій з метою збереження своїх інтересів на території Молдови. Цей конфлікт відбився на долях людей та житті родин — одна частина населення опинилася в Республіці Молдова, інша потрапила до

невизнаної Придністровської Молдавської Республіки (ПМР).

Ці події мені особливо закарбувалися. Під час військового протистояння я поїхав з сім'єю на лівий берег Дністра в українське село Койкове — це недалеко від Дубосар. Там у жінчиного брата була дача. Я не зміг повернутися до Кишинева, бо міст у Дубосарах був підірваний, залишився один міст, що з'єднував правобережну і лівобережну частини Молдови в Рибниці. Дорога між Дубосарами та Рибницею, що йде вздовж Дністра, обстрілювалася, і я вирішив проїхати до Рибниці територією України, тим більше, що с. Койкове знаходиться недалеко від українського кордону. Ця спроба була невдалою, бо Україна закрила кордон з Молдовою. У тій ситуації довелося повертатися до Кишинева «дорогою смерті». Щоб не потрапити під обстріл, я часто з неї з'їжджав і їхав дорогами, які були прокладені в садах вздовж Дністра паралельно до основної.

Коли їхав, то весь час думав, що снайпер може мене вбити. Так вдалося доїхати до Рибницького мосту. На Рибницькому мості мене зустрів «русский казак» у формі, з вибитими зубами. На моє запитання, чому в нього немає зубів, відповідь була, що йому вибив зуби «атаман за непослушання». Він відкрив шлагбаум, пропустив машину на міст, я переїхав ріку Дністер і опинився на правому березі.

Цей та інші факти свідчать, що в ті буремні роки Україна не проявляла особливого інтересу до українців Молдови. Це було пов'язано з довгою відсутністю Української держави та тим, що українці Молдови мають різний світогляд і бачення свого майбутнього. Є автохтони, які не одне століття живуть на сьогоднішніх теренах Молдови, є ті, які опинилися там різними хвилями міграцій. Вони неоднозначно ставляться до незалежності Молдови тому, що їхня свідомість формувалася в різний час під ідеологічним впливом держав, які окупували Молдову та Україну.

У самій Молдові на початку 1990-х років почали створюватися українські культурні осередки, які очолювали колишні члени вищих партійних органів радянської влади та комсомолу, директори великих підприємств, голови райвиконкомів. Таке «прозріння» пояснюється не любов'ю до українців, а фінансовою вигодою, бо під вивіскою української організації можна було провадити бізнес, який не обкладали-

ся податками. Незважаючи на те, що були створені українські громадські організації, метою яких мало бути не тільки відродження української мови, культури, традицій, а й питання ролі їх у будівництві незалежної Молдови та України, замість стратегічних задач проводяться новорічні свята для школярів та відзначаються традиційні Водохреща, Івана Купала. У ПМР, де офіційно третину населення становлять українці, українство проявлялося лише в одному — танцях в червоних шароварах і співах. При цьому забули, що українці в Молдові та ПМР — найбільша за чисельністю меншина, яка повинна мати достатню квоту в усіх сферах життя та управління державою. Така ситуація змусила мене написати в газету українців Молдови «Просвіта» статтю «Хто такі українці Молдови, чого вони хочуть?».

У ці буремні роки намагався прислужитися українській громаді, яка почала гуртуватися. Потужною об'єднуючою силою є церква, якої українці за всі часи не мали. Громада від влади одержала для церкви кишинівський архів. Для української громади я зробив проект пристосування цього приміщення під церкву. Українці після втілення цього проекту одержали першу українську церкву в Молдові.

Розуміючи ситуацію в Молдові і те, що Україна не особливо піклується етнічними українцями у цій державі, я, як і інші представники національних меншин, мусив прийняти доленосне рішення: мігрувати на свою батьківщину або адаптуватися до нових реалій.

Адаптація до нових реалій могла бути лише шляхом зайнятися бізнесом. Так зробила частина вчених, яка залишилася в Молдові. Я міг також зайнятися бізнесом, бо мав після повернення з Алжиру непоганий валютний стартовий капітал. Мені пропонували різні варіанти бізнесу — вкласти гроші у філіал ВАЗУ в Кишиневі, купити кіоск на базарі тощо. Після детального знайомства з такими пропозиціями та людьми, які пішли в бізнес, я зрозумів, що для цього не годжуся, бо можу втратити все. Почалася велика приватизація, ми з дружиною вклали свої ваучери в продовольчі магазини. Всі вони пропали, бо не було часу і можливості щось робити у тотальному хаосі.

Мене менше лякала прийнята постанова парламенту Республіки Молдова щодо атестації службовців, педагогів, викладачів вишів на знання румун-

ської мови, бо знання французької мови давало мені можливість швидко вивчити румунську. Хвилювало мене більше те, що я не зможу займатися науковою роботою, роки пройдуть, перш ніж я досконало вивчу румунську мову і зможу писати цією мовою наукові статті, спілкуватися в селах з респондентами. З цією ситуацією я стикнувся в 1991 році під час відвідин відомого мені села Ворнічень, в якому респонденти на мої питання, поставлені російською мовою, принципово відповідали румунською. Це був для мене урок, як треба любити свою батьківщину і змусити інших говорити її мовою.

По-друге, поділ вчених за етнічною ознакою. Політика нової влади щодо історії Молдови базувалася на тому, що її мають вивчати вчені корінної нації, і закривала можливість подальших студій щодо вивчення архітектури Молдови, матеріальної та духовної культури українців у Молдові.

Щоб не бути голослівним — моя наукова монографія «Arhitectura populară a Moldovei» («Народна архітектура Молдови»), яка готувалася впродовж десяти років, мала бути надрукована в 1992 році у видавництві «Știința» і по якій була проведена велика рекламна робота: зібрані замовлення щодо її придбання від організацій, книжкових магазинів та персоналії, була знята з друку. Причиною було те, що в цей час існувала думка, що історію архітектури мають писати національні кадри рідною мовою, я ж писав російською. Зауважу, що в радянські часи в Молдові не було видано жодної книжки українською мовою.

Метою цього видання було на основі спеціально виготовлених креслень, рисунків за польовими матеріалами стати не тільки джерелом фіксації народної архітектури, а й бути використаним широким загалом архітекторів, художників, будівничих, селян для відтворення народних пластів у розвитку національної архітектури.

Прикро те, що зібраний за 15 років польовий матеріал з народного будівництва, сотні авторських креслень не побачили світ. Хочу підкреслити, що високоякісні креслення з народної архітектури Молдови я виконав в Алжирі, де було достатньо вільного часу для виконання великого об'єму графічного матеріалу. Частина матеріалу з цієї монографії була видана в часопису «Народознавчі зошити» у 2012—2014 роках. Маю надію, що монографія побачить

світ у кращі часи в Україні і буде перекладена румунською мовою.

По-третє, в українців Молдови в той час не було спеціалізованої організації, яка б об'єднувала за етнічним принципом наукові кадри, щоб працювали у сфері вивчення та відродження етнічної культури українців Молдови.

По-четверте, посольство України в Молдові слабо протистояло роботі, яку проводило російське посольство не лише в містах, а й в українських селах. Представники російського посольства їздили по селах, де були відкриті українські школи, дарували їм підручники, шкільні меблі, техніку, робили все, щоб вони перейшли на російську мову викладання. В той же час українське посольство не проводило роботу в українських селах, мотивуючи це небажанням втручатися у внутрішні справи Молдови.

Основним аргументом повернення в Україну було те, що я, українець, повинен бути в себе вдома, коли буде утворена українська держава. Я не міг зрадити своєму фахові, стати на сторону «руського мира», бо відносився до галицьких українців, які добре знають, що накоїла радянська влада в Україні, а також вважав, що молдавани мають право бути господарями на своїй землі.

Я вирішив покинути Молдову, якій віддав 20 років свого життя. Це рішення було нелегким — довелося розпрощатися з науковими задумами щодо написання монографій на основі зібраного мною польового матеріалу. Покидав Молдову зі сумом, бо тут мав збудовану інфраструктуру, був знаний в Кишиневі, оскільки щосуботи друкував сторінки з історії міста, нагромадив архівний та польовий матеріал для написання історії садіб та парків Молдови, зафіксував під час експедицій велику кількість пам'яток архітектури. Особливо мені було прикро, що заснована і при моїй участі у 1970—1980-х роках Національна школа архітектури, яка продукувала якісні архітектурні кадри для розбудови республіки, поступово занепадала після від'їзду багатьох викладачів.

До того ж ситуація на архітектурному факультеті була сумною. Російськомовні викладачі були перед вибором: вивчити румунську мову та залишитися працювати в інституті чи покинути його. Покидають архітектурний факультет завідувач кафедри Б. Могрун, М. Большаков, які їдуть у Росію. Ті російськомовні викладачі, які залишилися, стверджу-

вали, що необхідно викладати російською мовою, бо розвалиться факультет. Ці викладачі мене вразили після відвідин Молдови через п'ять років, у 1995. Всі вони вели заняття румунською мовою. Це красномовний приклад Україні, як Молдова після проголошення незалежності проводила мовну політику на освітньому фронті.

Така ситуація змусила мене в липні 1991 р. опублікувати статтю «Программа развала» в «Кишинівських відомостях», де я виклав, як відіб'ється на якості підготовки архітектурних кадрів втрата професури на архітектурному факультеті. Стан української меншини в Молдові, відвідування новостворених українських громадських організацій змусили мене написати статті «Діти двох мачух: проблеми українців Молдови» та «Хто такі українці Молдови і чого вони хочуть». Відвідуючи Львів з метою повернення в Україну, я спробував опублікувати свої болі за українців Молдови у газеті «За вільну Україну». Стаття не була опублікована, бо, за словами головного редактора В. Базіва, закликала Україну втрутитися у внутрішню політику Молдови.

Історію не зупиниш, вона йде своїм шляхом. Молдавани утверджують свою незалежність усіма шляхами, хочуть вирватися з російських колоніальних пут, а росіяни в Молдові всіма засобами не хочуть стати меншиною, прагнуть як завжди панувати над корінним населенням.

Українська влада прогала українську карту в Молдові, не спромоглася добитися для українців нічого суттєвого, фактично не надавала їм жодної підтримки і залишила їх на самовиживання.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ОТЧОГО КРАЮ

Я повернувся в Україну у вересні 1992 року. Моя сім'я ще деякий час перебувала в Молдові, бо мені потрібно було вирішити проблему з житлом, працею і громадянством.

Перед цим майже два роки я їздив до Львова, шукав рішення щодо купівлі квартири. Зустріла офіційна Україна мене не дуже привітно. Чинovníки в Києві тлумачили, що я маю пройти всі процедури щодо отримання українського громадянства, незважаючи на те, що мої предки споконвіків були українцями і жили в Галичині. Казали, що в 1969 році після закінчення інституту я мав проявити громадянську свідомість і не їхати до Молдови. Я прой-

Іл. 9. Директор Інституту народознавства НАН України С.Павлюк відкриває засідання Вченої ради з нагоди 60-ліття з дня народження Я. Тараса. Львів, 2004 рік

шов всі процедури і в 1992 році отримав українське громадянство.

Довелось починати все спочатку. Важко братися за щось нове, коли ти маєш хорошу інфраструктуру в Молдові: дві монографії з архітектури, статус члена комісії по видачі сертифікатів архітекторам Молдови; відомий кишинівській громаді газетними статтями про історію Кишинева. А тут ледь не щодня змушений був стукати у двері різних інституцій Львова і буквально проситись на роботу, шукати житло...

Хочу зізнатися, що я міг розпочати нове життя на початку 1990-х років, як і тисячі моїх співвітчизників, у комерції. Мав для того необхідний стартовий капітал після повернення з Алжиру. Однак моє бажання займатися дослідницькою науковою діяльністю, залишити після себе щось вагоме, не дозволило мені зійти з цієї дороги і зайнятись бізнесом.

На початку 1990-х були проблеми з житлом, його купити офіційно було неможливо. Це можна було зробити через певну радянську схему: прописатися в господарів, які продавали, а потім господарі мають виписатися, а ти стаєш власником житла згідно з пропискою. Я знайшов квартиру в центральній частині Львова, домовився, але для надійності пішов до мера міста В. Шпіцера і сказав, що хочу таким шляхом купити квартиру. У відповідь почув, що квартиру у мене заберуть, чому би мені не оселитися в іншому місті, селі... Довелося шукати інші шляхи одержати житло.

Я намагався вирішити цю проблему через роботодавців. Лісотехнічний та Політехнічний інститути

давали мені місце праці, але питанням житла займатись відмовилися. Вирішив звернутися до Інституту народознавства НАН України. Директор установи С. Павлюк уважно вислухав мене і погодився взяти на роботу, а щодо питання з житлом запевнив, що неодмінно вирішить його у міській раді.

Якими критеріями керувався директор Інституту народознавства Степан Павлюк, інтуїцією чи вірою, що всі ми потрібні Україні — не знаю, але він мене не відштовхнув, а дав можливість займатися улюбленою справою. Напевно, так повела доля, що я пов'язав свою подальшу дослідницьку працю з етнологією. Директор С. Павлюк добився в міськраді можливості офіційно купити квартиру. Допоміг мені в цьому заступник голови Львівського міськвиконкому Остап Семків, який зробив усе, щоб квартира була виділена. Отже, важливе питання для життя було вирішене і я почав працювати в Інституті, який займається вивченням матеріальної та духовної культури українців (іл. 9).

Коли я одержав квартиру у Львові, то спакував у Кишиневі в контейнер свій домашній крам, власний архів та дві тисячі книжок, і подався до Львова. На молдавсько-українському кордоні митники обох країн дивувалися щодо цього багажу — вони не бачили, щоб перевозили стільки книг і паперів. Перевозив я свій крам також на «Жигулях». Так закінчились мої мандри з Молдови до України.

З великим боєм я покидав Молдову, якій віддав 20 років свого життя і яку щиро полюбив. Цей біль потроху вгамовував під час експедицій до українців Молдови, які я організував у 2004—2006 роках. Поєднання двох професій, архітектора й етнолога, дозволило мені побачити архітектуру не тільки як мистецтво проектування і будівництва споруд, а як частину традиційної культури.

Буду відвертим: жодного разу я не пожалкував чи засумнівався, а навпаки — відкривав для себе те, що не бачать окремі фахівці-архітектори чи етнологи, оскільки професійні рамки не дозволяють їм цього зробити. Мої «мандри» в етнологію дозволили пізнати українську архітектуру в іншому вимірі, розкрити її окремі пласти значно глибше, відійти від існуючої тези, що основною метою, предметом, завданням є планувальна, об'ємно-просторова побудова будівлі, натомість, побачити в українській архітектурі культурно-традиційний аспект, маркери

ідентичності, їхнє націотворче значення для формування української державності.

Я добре усвідомлював, скільки ще не розв'язаних питань у галузі архітектури і скільки часу з огляду на це довелося б змарнувати під час викладання у вузі.

Науково-дослідницьку роботу в Інституті народознавства НАН України я розпочав із надзвичайно складної проблематики — «Сакральна архітектура українців Карпат», яку до мене досліджували понад 150 років. Як у всіх професіях, так і в архітектурі та етнології прихід дослідника з іншої галузі сприймається не зовсім доброзичливо, оскільки він здатний мислити на стику двох наук, глибше синтезувати емпіричний матеріал і таким чином одержувати децю інший науковий результат, відмінний від колег-етнологів, які переважно мислили у руслі етнографічної традиції у цій ділянці.

Мені доводилось важко працювати над накопиченням матеріалу по темі «Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат», шукати нові методологічні підходи до вивчення сакральної архітектури. Я зіткнувся з відвертою опозицією «талановитих», «визначних», «всезнаючих» фахівців із зазначеної теми, що ця тема «зайнята», по ній вже працюють, тільки вони спеціалісти з цієї теми... Насправді вони повинні були знати, що працювати над темою «Дерев'яні церкви Карпат» я розпочав ще в 1969 році, що ця тема була складовою моєї кандидатської дисертації «Принципи формування курортно-рекреаційних систем з урахуванням розселення (на прикладі Українських Карпат)», яку захистив у 1980 році у Московському архітектурному інституті.

Мені прикро про це писати, але я зіткнувся з місцевим менталітетом ярих «борців науки», які не бачать конкурента в їхньому середовищі і вдаються до його знищення. Прикладом сказаного є мій словник-довідник «Українська сакральна дерев'яна архітектура» (2007). Поява цієї праці дуже схвилювала монополістів зі сакральної архітектури. Коли словник-довідник був представлений у Комітет по державних преміях України в галузі архітектури, з'явилися публікації-«рецензії» в часопису та в Інтернеті. Необґрунтованість претензій, ненаукова етика, різкі випадки свідчили, що їх буквально «задавила жаба», вони не могли пробачити, що мене висунули і присудили Державну премію. Я ви-

Іл. 10. Вручення Я. Тарасу Президентом України В. Ющенком Державної премії України в галузі архітектури за ілюстрований словник-довідник «Українська сакральна дерев'яна архітектура». Київ, 2009 рік

рішив не вступати в полеміку з людьми, які вважають, що мають право на істину. Оцінку цьому словнику дав не лише Комітет по державних преміях в галузі архітектури, але й архітектурна громадськість, яка без мого дозволу представила його в Інтернеті. Вже понад п'ятнадцять років Словником послуговується широка громадськість, він став відомим у Європі, США та Канаді.

У свої вісімдесят хотів би побажати моїм опонентам зробити подібний словник, який забрав у мене 11 років на опрацювання матеріалу, сотень креслень ілюстративного матеріалу та два роки макетування. Рецензент проф. доктор архітектури А. Мардер, автор «Словника-довідника. Архітектура» (1995), сказав мені, що «треба бути божевільним, щоб взятися за створення подібної праці». Сьогодні я б уже не наважився зробити таке колосальне дослідження. Зауважу, що у видання Словника я вклав частину власних грошей, його надрукували у видавничому Домі «Укрпол» та виконали палітурні роботи у видавництві «Коло» (іл. 10).

Залишимо тему про моє повернення додому і вернемося до того, як мені працювалося в Інституті народознавства НАН України.

МОЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКА АТЛАНТИДА

Історично вагома ситуація, яка склалася після Чорнобильської катастрофи, зв'язала мене на десятиліття з директором Степаном Павлюком, який, будучи народним депутатом, запропонував до Постанови Верховної Ради України про мінімізацію наслідків

Чорнобильської катастрофи пункт про ґрунтове дослідження традиційної культурної спадщини Полісся на радіоактивно-забруднених територіях. Постанова була ухвалена. Я і мої колеги в Інституті народознавства підтримали ініціативу директора, незважаючи на об'єктивний страх перед радіацією. На мою долю припали Чорнобильські експедиції, які Інститут проводив від 1994 року на замовлення Міністерства надзвичайних ситуацій (МНС). Великим науковим колективом я мав цінну нагоду всебічно дослідити важливий для України історико-етнографічний район.

Це був нелегкий період у моєму житті: переїзд з Молдови не був завершений і дружина і донька ще перебували в Кишиневі деякий час. Житло, яке я купив у Львові в новобудові 1992 року, не було здане в експлуатацію; проживав я у мами в Стрию. Щодня доїздив на роботу, щоб відмітитися в журналі, адже діяла советська система обліку праці. Моє перебування у відділі карпатики серед етнологів вимагало багато зусиль для самоствердження, бо деякі вважали себе чи не єдиними світилами в цій науці. Усе це не завадило мені зголоситися до участі в першій Чорнобильській експедиції, яка відбулася 1994 року.

Співробітники, які керували Чорнобильськими експедиціями на початках, після завершення своїх дисертаційних завдань не горіли бажанням виконувати чорнову роботу з підготовки звітів, матеріалів польових досліджень і покинули експедицію. Директор Інституту С. Павлюк призначив мене керувати експедиціями та бути відповідальним виконавцем науково-дослідницької теми «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся» на замовлення МНС. Від 1997 по 2003 роки мені, як відповідальному виконавцю, довелося керувати експедиціями з куратором теми від Мінчорнобіля, головним спеціалістом Р. Омеляшком. Незабутні 10 років перебування на землі української Атлантиди — Поліссі — закарбувалися настільки, що свої спогади про життя поліщуків в екстремальних умовах, роботу міліції, влади, водіїв у зоні, про природне самовідтворення екосистеми, новітній фольклор, що витворився під час роботи в експедиції з респондентами, я виклав у книзі «Мікрорентгени української пам'яті» (2017).

У процесі комплексного історико-етнографічного дослідження впродовж 1995—2000 років було об-

стежено 220 населених пунктів радіоактивно забруднених зон Київщини, Житомирщини, в тому числі 63 села зони відчуження, а також проведено збір інформації в середовищі переселенців, які проживали компактно і розсіяно в 73 селах Київської, Житомирської, Полтавської областей.

На мою долю припало і закриття теми та написання заключного звіту про науково-дослідну роботу «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся».

Підготував до передачі і представив МНС зібрані польові матеріали за всі етапи 1998—1999 рр.: тексти, переплетені в томи (1998 — 17 томів, 1999 — 13 томів); описані фотографії з негативами; розшифровані відео-аудіо записи (1998 — 170 касет, 1999 — 60 касет); креслення (Акт здачі-приймання наукової продукції за договором № 21/49-95 від 29 червня 1995 року до 10 листопада 2000 року).

Не я шукав роботу, а остання завжди мене шукала. Ще не встиг завершити та прозвітувати про Чорнобильські експедиції, як виникла проблема з договором «Розробка системи опису та класифікації об'єктів етнічної спадщини Полісся» для введення його в автоматизовану систему, який з 1996 по 2002 рік розроблявся Інститутом народознавства НАН України під керівництвом професора М. Станкевича для Міністерства надзвичайних ситуацій.

Концепція, на якій він був розроблений у 1996—2000 роках, не виправдала себе, на її основі неможливо було створити інформаційну систему опису та класифікації об'єктів етнічної спадщини Полісся. Експертна рада МНС України визнала, що робота над класифікатором є незадовільною і вимагала від Інституту народознавства виконати його відповідно до поставленої мети — розроблення єдиної системи класифікації і кодування етнічної спадщини українського Полісся, яка могла би бути використана при створенні інформаційно-технічної системи.

Фактично від Інституту народознавства НАН України вимагалось розробити нову концепцію класифікатора, в якій були б враховані методологічні помилки, що не дозволяли створення інформаційної системи. Бажаючих виконувати складний проект не було, так як ця робота вимагала знань про те, як будуються класифікатори для інформаційних систем.

Директор Інституту вмовив мене взятися за створення класифікатора з урахуванням усіх вимог МНС. Познайомившись з цією роботою, я зрозумів, що її можна виконати лише тоді, коли будуть знання про будівництво державних класифікаторів і про створення інформаційних систем. Ця ситуація змусила мене відвідувати науково-інформаційний центр «ЛЕОНОРМ», де я вивчав, як будуються державні класифікатори. Науковим консультантом побудови класифікатора, на основі якого можна створити автоматизовану пошукову систему, був доктор технічних наук П.К. Голешев.

Класифікатор був для мене великою школою, довелося познайомитися з 26 класами, які були розроблені великим колективом вчених і охоплюють всі напрямки матеріальної та духовної культури. Робота над класифікатором не йшла гладко, доводилося працювати з кожним автором класу, який вважав, що надана ним інформація в класифікаторі має бути представлена якнайповніше. Необхідно відзначити, що тільки жорстка позиція дала можливість одержати уніфікований та формалізований класифікатор, на основі якого була створена автоматизована інформаційна система. Корегування класифікатора здійснювалося протягом дев'яти місяців. Для мене це було пекло. П'ять відряджень до Києва, де з головним спеціалістом Р. Омеляшком ми з ранку до вечора зводили всі класи до єдиного знаменника. У створенні класифікатора важливу роль відіграла моя освіта архітектора, яка допомогла візуально представити та корегувати кожен клас. Фактично мовою графіки вдалося класифікатор звести до одного знаменника — ієрархічної системи з п'ятьма рівнями: «Клас», «Підклас», «Група», «Підгрупа», «Вид». У випрацювану схему вдалося об'єднати етнографію, фольклористику, декоративно-ужиткове мистецтво, будівництво, археологію та архівознавство. Завершений і належно оформлений «Класифікатор об'єктів етнічної спадщини Полісся» для вводу в автоматизовану систему було передано МНС. За виконання цієї роботи я отримав Почесну грамоту від міністра Надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи В. Дурдинця.

Уперше в історії етнології, фольклористики, архітектури було розроблено єдину систему опису, класифікації і кодування об'єктів етнічної спадщи-

ни Полісся (потерпілих внаслідок Чорнобильської катастрофи), яка після її доповнення регіональними особливостями дасть можливість створити загальноукраїнський класифікатор. Найбільшою винагородою для мене було те, що, працюючи з авторами класів, я пройшов за два роки і опанував найвідоміші теми та напрямки матеріальної культури.

Знання, які я одержав під час роботи над класифікатором, розширили сферу моїх наукових уподобань, дозволили відійти від існуючої практики в інституті досліджувати все життя одну тему, дали мені можливість написати, крім тих, які є завжди у сфері моїх постійних наукових уподобань дев'ять розділів до колективної монографії «Покуття». До цього додаю, що такий підхід дає змогу досягнути нове, яке б не побачив, будучи занурений лише в одну тему. Більше того, не марнується експедиційний час і почасти спілкування з респондентами, які, як виявляється, вже нічого не можуть додати з твоєї теми, але, натомість, є продуктивними носіями інформації з іншої етнологічної тематики. У цьому випадку я намагаюся одержати інформацію «чужу», але насправді вона в майбутньому стане моєю.

У мене завжди виникало запитання, чому так важко моїм колегам взятися за суміжну тематику. Двадцять перше століття вимагає інтегрального бачення і осмислення дослідницької проблеми на стику багатьох наук, і саме в цьому я бачу один зі способів виживання і конкуренції нашої народознавчої науки.

Львівські вчені першими ступили на радіоактивну землю

У моїй долі великий карб залишив Чорнобиль, який дав неоціненний досвід, допоміг зробити правильний вибір, зрозуміти сенс життя. Не можу не поділитися з тим, як я його побачив. Хочу поділитися пережитим, осмислити його зі стрімким плином часу. Що ж тоді насправді відбулося з усіма нами, нашим довіллям, культурним середовищем українців Полісся, які залишилися поодинокі доживати віку на своїй зраненій землі? Насамперед зупинюся на тому, як Інститут народознавства НАН України спричинився до першої комплексної історико-етнографічної експедиції в радіоактивно забруднені райони українського Полісся.

Пригадується 1994 рік і Вчена рада в актовому залі Інституту народознавства НАН України. Ди-

ректор Інституту народознавства Степан Павлюк представив колективу установи Головного спеціаліста Мінчорнобиля України Ростислава Омеляшка, який, своєю чергою, подякував йому за сприяння і співпрацю та повідомив нашим ученим, що планується провести низку експедицій в радіоактивно забруднену частину Київського Полісся з метою обстеження потерпілих від аварії районів. Така звістка для нас стала несподіванкою, бо зазвичай зазначена територія обстеження є у компетенції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Поява представника Мінчорнобиля та зустріч з ним у Львові відбувалася з двох причин. Перша пов'язана з тим, що впродовж шести років після аварії на Чорнобильській АЕС державні органи усіх рівнів і, в першу чергу, причетні до цієї трагедії, уникали розгляду і вирішення історико-культурної проблеми цього краю.

У Чорнобильській зоні без жодної наукової фіксації та обстеження буквально «закопували» в землю цілі поліські села. Вишиті українські сорочки, зібрані по хатах, використовували як ганчірки. Аналогічно відбувалося й з іншими етнокультурними артефактами Полісся. Іншими словами, відбувалася активна втрата унікальної матеріальної і духовної культури історико-етнографічного району України, в якому збереглося найбільше найдавніших пам'яток.

Ситуація виглядала так, що через 10—15 років Україна матиме на Центральному Поліссі територію, яка втратила усі етнокультурні і цивілізаційні набутки впродовж тисячоліть: народну пам'ять, народний досвід, народні знання, пам'ятки традиційно-побутової культури, історію краю, що обірвалася разом із вибухом Чорнобильського монстра.

Одним із перших ідею порятунку духовної і матеріальної культури забруднених зон висловив головний спеціаліст Міністерства з надзвичайних ситуацій Ростислав Омеляшко. Саме він разом із директором Інституту народознавства Степаном Павлюком упродовж 1990—1993 років добивалися прийняття відповідної державної програми, яку було затверджено на період до 2001 року. Уже згодом виникла проблема, що склалася з пошуком наукової установи, на основі якої можна було б сформувати відповідний творчий колектив. Київські вчені категорично відмовлялися, адже вже пережили радіацію.

Перша зустріч з представником МНС була прохолодною. Лесть чи не всі колеги установи переймалися одним питанням — чому саме львів'яни мають досліджувати радіоактивну зону, «топтатися по радіації», адже кияни ближче до неї, вони досліджували цей район до аварії і краще його знають, тож нехай і продовжують. Вчені Інституту народознавства НАН України після цієї зустрічі були в довгих роздумах: одні відразу відмовилися, інші підбирали переконливі аргументи, аби відмовитись. Однак згодом більшість дослідників налаштувала себе на те, що експедиційна поїздка в радіоактивну зону не позначиться на їхньому здоров'ї.

Я вагався недовго, бо з Чорнобилем був знайомий від часу катастрофи на ЧАЕС. 1 вересня 1986 року я опинився на курсах французької мови, тобто моє перше знайомство з Чорнобилем відбулося 1986 року в Києві. Тодішню столичну атмосферу запам'ятав дуже добре. Слово «Чорнобиль» тоді було найбільш уживаним. Кияни доволі часто мили вікна та підлоги, вживали червоне вино. Я також мив аудиторію, в який від ранку до вечора проходив мій вишкіл з двома викладачами французької мови. За 10 місяців мого перебування на курсах, я звикнувся зі всім, одержав належне «протирадіаційне щеплення».

Чорнобиль дав мені можливість, тоді безпартійному і народженому у Відні, закінчити курси, стажуватися у Франції, відпрацювати 4 роки в Алжирі, повернутися 1992 року в Україну й оселитися у Львові. Якби не Чорнобиль в моєму житті, то я можливо, не потрапив би в когорті викладачів для «розвиваючихся стран» і не повернувся згодом в Україну. Отож, коли Інститут народознавства НАН України ініціював наукові експедиції в зону, я тут же погодився.

Перша експедиція складалася майже виключно з львів'ян, згодом до неї приєдналися вчені з Києва та інших міст України. Офіційно Інститут народознавства НАН України в 1994 році уклав договір з Міністерством надзвичайних ситуацій на проведення «Комплексних історико-етнографічних досліджень та фіксації матеріальної та духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся». Перша експедиція відбулася у 1994 році в Поліський район.

Офіційно комплексні історико-етнографічні експедиції Інституту народознавства НАН України розпочалися 5-го липня 1995 року і велись протягом

п'яти років до 28 серпня 1999 року. З 2000 року історико-етнографічні експедиції провадив Чорнобильський науково-інформаційний фонд етнокультурної спадщини. У 1999—2003 роках я безпосередньо очолював експедиції в зону. З 2000 р. вони вже були під егідою Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій (при Міністерстві з надзвичайних ситуацій).

Польові дослідження у радіоактивно забруднені села Овруцького, Народницького, Коростенського, Малинського, Поліського районів проводились у липні-серпні. У 30-кілометровій зоні відчуження — у березні-квітні (1998), серпні-вересні (1997) та квітні (1999).

Етнографічні експедиції до переселенців у Макарівський, Бородянський, Васиївський, Іванківський, Барашівський, Переяслав-Хмельницький, Яготинський, Згурівський райони проводились у липні, серпні 1998—1999 рр. Комплексні польові експедиції як у забруднені зони, так і в місця компактного проживання переселенців велись зі стаціонарних місць базування, звідки щодня автобусом здійснювались поїздки в одне або два села. Такими стаціонарними пунктами були міста Іванків, Овруч, Малин, Олевськ, Чорнобиль, Макарів, Барашівка, Переяслав-Хмельницький, Яготин. Для виконання польових досліджень щороку створювались творчі колективи, які одержали у місцях базування такі назви: Полісся-94, Овруч-I-95, Овруч-II-95, Малин-I-96, Малин-II-96, Олевськ-97, Зона-97, Зона-(IV)-98, Макарів-98, Іванків-98, Зона-(IV)-99, Барашівка-Переяслав-Хмельницький-99, Яготин-99.

Експедиції включали 20—25 чоловік. Творчі колективи створювались на базі спеціалістів Львова, Києва, Рівного. Кістяк колективу складали науковці Інституту народознавства. Для експедиційних поїздок у радіоактивно забруднені зони і до переселенців протягом 10 років вливались інші вчені, які були епізодично, хто в одній, а хто в декількох. Хочу зазначити, що молодь в 30-км зону не брали.

Починаючи з 1994 року в Чорнобильських експедиціях брала участь відома українська поетеса і письменниця Ліна Костенко.

Організаційну роботу, пов'язану з перебуванням в експедиції, транспортні проблеми, фінансові, контроль за виконанням завдань, збереженням зібраних експонатів виконував керівник підрозділу історико-

культурної експедиції при Мінчорнобилі України Ростислав Омеляшко.

У процесі комплексного історико-етнографічного дослідження впродовж 1995—1999 рр. обстежено 220 населених пунктів радіоактивно забруднених зон Київщини та Житомирщини, в тому числі — 63 села зони відчуження, а також проведено збір інформації у середовищі переселенців, які проживають компактно і розсіяно в 73 селах Київської, Житомирської і Полтавської областей.

Загальний об'єм польових матеріалів за всіма темами складає 63 томи, близько 480 аудіокасет, 200 годин відеозаписів з етнографічною та лінгвістичною інформацією: більше 20 тисяч кольорових та чорно-білих фотографій, на яких зафіксовані об'єкти традиційної культури поліщуків.

Для Міністерства надзвичайних ситуацій особисто мною був підготовлений звіт про науково-дослідну роботу «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся», який підсумував п'ятирічну працю експедицій, що проводились Інститутом народознавства НАН України у 1994—1999 рр.

Зібраний під час експедицій історико-етнографічний матеріал опрацьований і був переданий замовнику — Мінчорнобилю — у формі машинописних текстів, паспортизованих фотовідбитків та негативів, аудіо- та відеокасет, рисунків, анкет, карт тощо.

Експедиційне буття в 2-й і 3-й зонах

Експедиційні дослідження розпочалися з 2-ї та 3-ї зон радіоактивного забруднення Поліського та Овруцького районів (1994—1995 рр.), де частково збереглося автентичне середовище та залишились незруйновані пам'ятки матеріальної культури, бо відселення мешканців відбувалося тут найпізніше — в 1991—1992 роках, а в деяких селах ще проживали носії поліської культури.

Спілкування з носіями поліської культури дало можливість комплексно досягнути народознавчу специфіку поліського краю, а також поступово підготувати членів експедиції до більш фахової й відповідальної праці у районах високої радіації. Як показав час, така методика себе виправдала.

Про те, що ми в'їжджаємо в 2-гу, 3-тю зону у той час нас попереджував на обочині щит з напи-

сом: «Увага! Ви в'їжджаєте в зону підвищеного радіаційного фону. Будьте обережні!»

Попереджувальні написи обабіч дороги були звернені до тих, хто мав свободу вибору — їхати в зону чи ні? Для тих, хто там постійно мешкав, ці гасла не мали жодного значення. Своє життя в зоні поліщуки характеризували так: «Не можна дійти до пам'яті, що це робиться, що сталося, чому таке запустіння»¹; «Жили, горевали, стало лучше, Чорнобиль все поламав. Горевали добре, мішок пшениці на зиму, а на старість робити мусили, щоб з голоду не вмерли. Як чоботи купиш, то не буде що їсти»²; «У селі немає ні однієї лампочки (електричного освітлення. — Я. Т.). Скору визвать нельзя. Хліб два раза в неділю возять. Жити не можна»³.

Про владу місцеву та вищу говорять: «Начальство вірить Богу, но не вірить людям, що вони горюють. Бога взяли словами, а на ділі?»⁴.

У багатьох селах 2-ї і 3-ї зон побутувала правдива говірка: «Якщо проведуть в село газ, його виселять». Так відбулося з с. Мартиновичі — коли провели газ за кошти людей, їх виселили. Селяни з с. Зірка чекають, що їм проведуть газ, потім виселять. Тут діяла злочинна схема: прокласти за людські гроші газ в села, які мають виселити. «Село наше зробилося дивно страшне. Все є, газ, вода, людей немає»⁵.

В селах 2-ї і 3-ї зон зустрічалися крамниці, а де немає — приїжджав 1—2 рази на тиждень автомагазин. За свідченням респондентів, «які у нас продукти в магазині? Там один хліб і банки»⁶, «Боже мій, Боже, що ж у тій лавці, по яких цінах сало, масло»⁷.

¹ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Катерини Ларіонівни, 1926 р. н. в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

² Зап. 17.08.1994 р. від Мишка Петра Максимовича, 1929 р. н. в с. Залішани Дубровецького р-ну Рівненської обл.

³ Зап. 17.08.1994 р. від Лещинської Надії Петрівни в с. Вересня Поліського р-ну Київської обл.

⁴ Зап. 17.08.1994 р. від Лещинської Надії Петрівни в с. Вересня Поліського р-ну Київської обл.

⁵ Зап. 17.09.1994 р. від Савинок Марії Мойсеївни, 1935 р. н. в с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

⁶ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенка Василя Пилиповича, 1931 р. н. в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

⁷ Зап. 18.08.1994 р. 20.09.1994 р. від Биченко Варки, 1903 р. н. в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

Дійсно, з продуктами в цих магазинах було туго, був інший товар. Можна було купити емальовані відра, миски, каструлі, тарілки, сервізи, бокали до пива, гирі для ваг, коси, інструмент тощо — такі товари були дефіцитом у Львові та Києві.

Під час першої експедиції було трохи страшно, нам не видавали спеціальної форми, ми не мали жодних засобів захисту, крім марлевих пов'язок. У селі Бобер дозиметр показував 300 мікрорентген (допустима норма — 25—30 мікрорентген), у нас був сильний переляк. Деякі члени експедиції прали щодня одяг, в якому працювали.

Ставало моторошно від запустілих сіл. Так, у селі Новий Мир, дійсно це «Новий мір», не співають півні, не гавкають пси, майже немає людей... Порожні покинуті хати дуже непривітні... Речі на долівці, із фотографій на стінах дивляться очі живих людей... Тепер тут живе пташка, яка зі страху від моєї появи шибачеться у вікно — вона тут господиня, однак не сподівалась, що у неї будуть гості.

Люди, які залишилися в 2-й, 3-й зонах, як завжди привітні та гостинні. Ми з обережністю реагували на їхнє частування. Наші відмови від гостини часто сприймалися образливо. У с. Млачівка люди дарують нам кошик спілих яблук, ми беремо їх, щиро дякуємо і, за селом їх залишаємо.

То був час випробування людських характерів, на думку Ростислава Омеляшка: «Хтось не витримав психологічної напруги і за декілька днів покинув експедицію, хтось дійшов лише до колючого дроту, яким відмежовується епіцентр Чорнобильської трагедії — зона відчуження, іншим вистачило снаги обстежити відносно безпечну частину «мертвої» зони».

Більшість із нас пережила цей психологічний тиск, досліджувала не тільки другу і третю зони радіоактивного забруднення, але й зону відчуження, радіація в якій досягала 3000 мікрорентген на годину.

У 2-й та 3-й зонах від інформаторів нам вдалося зафіксувати етнографічний, мистецтвознавчий, фольклористичний, лінгвістичний, музикознавчий матеріал та відомості з інших галузей української науки.

Зона відчуження

Зона відчуження — в будь-якому випадку — небезпечна територія не лише для дослідників, але й для всього живого. Це не тільки радіація, яка при-

сутня повсюдно: у повітрі, речах, будівлях. Вона істотно вплинула на трансформацію природних процесів, які призвели до того, що села буйно позароста-ли деревами, чагарниками, тобто все те, що створене руками людини, перетворюється на руїну.

Багаторічні невикорінені трави утворили трав'яну підстилку, яка заважає пересуванню і спричиняє пожежі. Останнім часом тут ще розвелось дуже багато диких кабанів і вовків.

Зона відчуження — це два ряди колючого дроту, паспортний режим та перепустки. Це трагедія для дітей, які не можуть відвідати своїх батьків, що залишилися в зоні, бо вони не існують для влади. По периметру колючого дроту патрулюють машини міліції. Окрім літніх людей туди втікають ще й кримінальні злочинці.

У зоні, крім ЧАЕС, яка вважається об'єктом Чорнобиль-1, існує ще Чорнобиль-2 — дві великі споруди в полі, здалека схожі на багатоповерхівки. Одна із них висотою близько 150 метрів і довжиною 300—500 метрів, друга — 100 і 250 метрів відповідно. Вони вражають уяву своїми розмірами, їх видно з будь-якого місця Чорнобильської зони відчуження.

Під час експедиції ми не змогли їх відвідати, бо, як нам пояснили — це антени, які могли приймати радіосигнали від Атлантичного океану до Уралу. Цей військовий об'єкт спеціально обслуговував один реактор ЧАЕС. Сьогодні про цей об'єкт ми вже знаємо правду. Це єдиний уцілілий військовий монстр Радянського Союзу, створений для того, щоб вести космічний шпіонаж, об'єкт, що не має аналогів у світі, вищий за піраміду Хеопса. Вражає ця металева споруда своїми конструктивними особливостями та велетенськими розмірами, а також вартістю від 500 мільйонів до 1,5 млрд. доларів США. Її спорудження вдвічі дорожче, ніж будівництво АЕС. Сюди потрібно возити туристів, показувати творіння тоталітарної держави.

Щоб потрапити в зону відчуження, потрібно мати перепустку, яку нам видавали в Міністерстві надзвичайних ситуацій. Це була разова перепустка з номером та печаткою, на якій красувався червоний трикутник з радіоактивним символом посередині. В зоні ця перепустка мала завжди бути при собі.

Працювали у зоні також іноземці, які жили у спеціальних будинках з кондиціонерами та всіма циві-

лізаційними вигодами. Особисто ми з ними не контактували. Великі пошукові дослідження проводили японські вчені, які радіацію вивчали шляхом спалювання вилонених гризунів, зола яких дозволяє точно встановити не тільки рівень радіоактивного зараження, а й біологічно-хімічні процеси, які відбувалися у живих організмах після опромінювання.

Експедиції в зону відчуження було вирішено проводити двічі на рік, коли на деревах відсутнє листя. Молоді самосівні дерева щільно ховають оселю, за зеленню будівель можна було й не побачити. Щоб дістатися до потрібних споруд, доводилось вирубувати молоді дерева, кущі.

Ранком виїжджаємо з Чорнобиля, їдемо в заплановане для обстежень село, з нами для безпеки — міліціонер. Везе нас автобус «ЛІАЗ», який, до речі, такий забруднений, що його із зони не випускають. Розходимося по селу, кожен має свою тему. Я обмірюю хати, церкви, інші збирають експонати та розмовляють з інформаторами. Мені доводилось по селу багато набігатись, щоб знайти автентичну хату чи господарську споруду. Яке було щастя, коли вдавалось віднайти хату з накотом або поздовжнім декоративним сволоком.

Зібрані експонати виносимо на дорогу; якщо їх небагато і невеликих розмірів, то веземо їх із собою, в автобусі, якщо багато — їх забирає вантажівка. Експонати після дозиметричного контролю уважно сортуються, чисті — в одне місце, брудні — в інше, зафотографовуються і описуються. Значною є робота з їх очищення. Тканину досить легко відіпрати, а з деревом значно гірше, бо якщо потрапить радіоактивна піщинка глибоко в середину, її нічим не «викуриш», хіба що свердлити діру. Траплялося так, що витягнули з ріки унікального довбаного човна, привезли в Чорнобиль, а дозиметрист намалював на ньому десятки місць, де «фонить». З того човна могло б залишитись одне решето, коли б висвердлили радіоактивні місця. Очищали зібрані предмети щітками, порохотягами, а кераміку — різними кислотами.

Є багато цінних експонатів, які дуже важко деактивувати від радіоактивних забруднень. Всі вони зберігаються в кінотеатрі Чорнобиля, який є фондосховищем зібраних предметів матеріальної культури. Експонатів тут надзвичайно багато, проте чимало історико-культурних цінностей загинуло.

Вчений є завжди вчений

Перебуваючи в зоні відчуження на Поліссі, ми щоразу хотіли зустрітися з людьми, одержати від них важливу інформацію. На жаль, зустрічалися тільки поодинокі мешканці. В той же час поліщуки не були виселені із сіл Білорусі.

Для нас інформація від респондентів у поліських селах Білорусі була дуже важливою, вона була тим джерелом, яке ми втратили при виселенні з українських сіл на українсько-білоруському пограниччі. Бажаючи отримати інформацію від поліщуків, ми свідомо перетинали українсько-білоруський кордон, обстежили кілька сіл у Білорусі, які межували з Поліським районом.

Одного разу наше наукове зацікавлення могло закінчитися міжнародним скандалом. Повертаючись автобусом по лісовій дорозі з Білорусі, ми зазнали переслідування білоруських прикордонників, які вимагали від нас зупинитися, бо ми порушили державний кордон Білорусі. Вихід з цієї ситуації знайшов місцевий водій автобуса. Добре знаючи цю дорогу, він прийняв рішення не зупинятися, бо білоруські прикордонники не зможуть обігнати наш автобус через вузьку дорогу, яка зліва та справа оточена болотом, деревами, а до українського державного кордону зовсім недалеко. Водій зупинився лише на рідній землі, вийшов з автобуса разом з озброєним міліціонером, який їздив з нами і охороняв нас, і заявив, що білоруські прикордонники порушили український державний кордон. З погрозами, що вони нас затримають і ми понесемо відповідальність, прикордонники повернулися в Білорусь. З цього часу ми більше не порушували кордон сусідньої держави навіть заради науки.

Хочу зазначити, що жодна із українських політичних партій 1994—2003 років експедиціями в Чорнобилі не цікавилася взагалі. Ситуація кардинально змінилася в Україні лише з приходом на пост Президента України 2004 року Віктора Ющенка, який завдяки впливу на нього Ліни Костенко сприяв подальшому проведенню експедицій в Чорнобильську зону.

Працюючи в 2-й, 3-й зонах, кожен із нас хотів потрапити до старої жінки, чоловіка, від яких міг би отримати цінні відомості. Оскільки місцевих жителів було небагато, коли ми приїжджали в село, то не йшли, а бігли, щоб знайти та «застовбити» інформатора за собою. Бувало так, що дехто з нас лишився

і без респондента. Все це вимагало спритності у пошуках інформатора в забутому владою селі.

Що ми міряли?

В чорнобильських експедиціях мене дивував накопичувач радіації, який ми отримували, коли в'їжджали в зону відчуження, носили під час роботи причепленим до нагрудної кишені і здавали в радіаційний центр, коли виїжджали із зони. За 10 років дослідницьких пошуків у зону я так і не довідався, скільки рентген одержав, це лишилося таємницею для нас усіх. На початку експедицій ми користувалися дозиметрами. Згодом вони нас почали нервувати, бо практично не переставали пищати, і лише заважали в роботі. Дозиметр, який нам видавали, не фіксував складових радіоактивного розпаду, що істотно відрізнялися на тій чи іншій території.

Пригадую випадок, коли ми приїхали в село, заміряли радіацію, вона сягала близько 50 мікрорентген. Знайшов респондента, опитав його, він попросив мене заміряти радіацію на місці нашої бесіди на подвір'ї і, виявилось, що вона вище 2000 мікрорентген. Через те дозиметром я користувався неохоче, бо толку від нього було небагато, а загубити його боявся. Його необхідно було здати, коли виїжджаєш із зони.

Кращим дозиметром є самопочуття. В селах Стещина, Калинівка Поліського р-ну ми відчували сильний вплив радіації. Всім хотілось спати, з нами робилося щось незрозуміле. Подвір'я в цих селах укріті товстим шаром бетону.

У зоні відчуження був відповідальний дозиметричний контроль, коли ми завершили експедицію і вертались додому. Всі ми проходили його на контрольно-пропускному пункті у спеціальному боксі, на приладі, подібному до того, яким роблять рентген грудної клітки. Пройшовши цей бокс, ми були «на свободі», сідали в чистий автобус, який нас вів до Києва.

Останній радіометричний контроль завжди нас насторожував, бо могло трапитися так, що той чи інший учасник експедиції, який занадто опромінився, міг «назавжди залишитись» в радіоактивно забрудненій зоні, як той автобус, що не виїжджає за межі КП.

Ритуальна традиція в експедиціях

Не буду зупинятися на підготовці до виїду в зону, яка тривала близько трьох тижнів, провіанті, який

ми везли зі Львова, як ми харчувалися та на умовах проживання членів експедиції, розповім про традицію відвідати два місця. Кожна експедиція в зону відчуження після базування в Чорнобилі розпочиналася з відвідин Чорнобильської АЕС, де ми фотографувалися, та села Новошепеличі, що знаходиться всього в семи кілометрах від неї, у якому жили Сава Гаврилович і Олена Дорофіївна Ображеї. Ця літня пара, незважаючи на всі негаразди від радіації, неприємності з боку влади, вбивства їхніх двох синів, не покинула свою домівку. Їх обійстя — це оазис серед радіоактивної пустелі, життя в якому не припинялося після того, як радіоактивний попіл накрив цю територію. Подружжя вижило за рахунок натурального господарства: садили картоплю, всяку городину, годували корову, бичка, курей, ловили рибу в Прип'яті. Це дуже гостинні поліщуки, які раді всім, хто до них навідується. На свята вивішують національний прапор, хоча ніхто цього не бачить.

Так склалося, що ми взяли собі за правило перед кожною експедицією їхати за благословенням до Сави Ображея — людини, якій був не страшний цей невидимий ворог. До нього також навідувався президент України Віктор Ющенко разом з головою РНБО Анатолієм Кінахом, Віталієм Кличком, частіше Ліна Костенко. У Сави Ображея ми завжди брали рибу. Один раз він нам риби не дав, пояснивши, що «зловив величезного сома, довго з ним борюся... А потім узяв та прив'язав його мотузкою до дерева (хай погуляє, жир трохи скине)».

Трохи згодом мене із небагатьох експедиційників запросили на золоте весілля до Сави Гавриловича і Олени Дорофіївни. З Києва 15 травня 2006 р. був організований автобус до Новошепеличів. Гостей на це весілля зібрав Ростислав Омеляшко. Серед них були члени експедиції, поетеса і письменниця Ліна Костенко, телебачення. Було приємно чути, що Ображеям після втручання Президента Віктора Ющенка провели нову електричну лінію, бо стару разом з трансформатором украли мародери.

За всіма правилами підготувалися Ображеї до золотого весілля. Незважаючи на те, що вони відірвані від магазинів, на столі було все. Подарунок на честь Ювілею отримав дід Ображеї і від Віктора Ющенка — поросят, пральну машину та холодильник. Прикро лише те, що людина, яка не відступила

перед загрозою і залишилася будь-що жити на прабатьківській землі, мала від держави більше кривд, ніж допомоги.

Після 14—16 експедиційних днів настає фізична та психологічна втома. Фізична — від перебування на радіоактивно забрудненій території, психологічна — від суцільного негативу — побаченого і почутого, також відсутності зв'язку зі своїми рідними і близькими, від яких ти надовго відірваний (в той час мобільного зв'язку ще не було).

Певний слід залишає у твоїй психіці щоденний в'їзд і виїзд із зони за спеціальною перепусткою, процедура проходження радіоактивного контролю, неможливість виїхати без дозвільних документів тощо. Такі обмеження дійсно нагадують зону з відсутністю елементарної свободи пересування.

Форс-мажорні ситуації

Експедиції відбувалися не завжди гладко. Траплялися форс-мажорні ситуації. Наприклад, у Переяслав-Хмельницькому відмовилися заправляти наш автобус, який возив експедицію по селах, де мешкали переселенці, усе пальне скеровували на жнива. Довелося самому скласти листа до дирекції автотранспортного підприємства з попередженням про загрозу зриву важливої державної програми, за що передбачена фінансова та кримінальна відповідальність, і підписатися за директора Інституту народознавства НАН України. Бувало так, що поки ми обстежували переселенців, наш місцевий водій встигав добряче напитися у своєї куми, довелося мені самому керувати автобусом і пильнувати, щоб наступного разу випадково не навідався ще до однієї куми.

Прикріша ситуація трапилася з нами в с. Дідківці Коростенського району, коли місцевий голова колгоспу спровокував жахливу паніку серед односельчан, вирішивши, що незнайомці, тобто ми, ходимо по людях і збираємо на нього компромат. На його прохання блискавично в село прибув наряд міліції, озброєний автоматами, метою якого було розправитися з нами. Нас було 17 осіб і ніхто їм не збирався поступатися, однак нас вигнали зі села. Компромат на голову колгоспу був. Він на радіоактивно забруднених територіях організував дві ферми, продукцію з яких відправляв до Києва та інших міст. Згодом про цей випадок було підготовлене відповід-

не офіційне звернення до Верховної Ради за підписами всіх членів експедиції, але з незрозумілих причин воно залишилося без уваги.

Час від часу траплялися прикрі ситуації з окремими членами нашої експедиції, хтось ледь не втопився, спровокувавши паніку, то ставався нирковий приступ, піднімався тиск, температура, сильні головні болі тощо.

Не забуду завершення експедиції, яке відзначалося в зоні відчуження в кінотеатрі міста Чорнобиля, де були зібрані тисячі предметів побуту, промислів, будівництва, серед яких сотні радіоактивно забруднених. Не знаю, яка сила нами керувала, але ми забулися, де знаходимося і що нас оточують радіоактивно забруднені предмети. Мабуть, хотіли показати, які ми герої і не боїмося радіації.

Черевацький скарб

Найбільше враження на нас справило село Черевач. Кожного разу нас чекали якісь несподіванки. Їдучи сільською дорогою, ми побачили людські пальці, що стирчали з-під землі. Зупинилися і не знали, що робити, одні казали, що необхідно викликати міліцію, інші настоювали, що треба вяснити, чи це тільки рука, чи закопана людина. Переборовши страх, ми вирішили відкопати. Виявилось, що це протез руки, який досить добре відтворював справжню руку. Пізніше дізналися, що в цьому селі виготовляли протези рук і ніг.

Незабутнє враження на мене справив інтер'єр зрубної хати в цьому селі, де мешкав бомж. Заходжу в хату, ідеальна чистота, голі стіни, жодних предметів, меблів, лише посередині хати шкіряний диван сталінського дизайну на фоні стіни, завішаної білими простирадлами.

При обстеженні хат в с. Черевачі в одній із них я побачив сволок, який по всій довжині знизу на кутах мав різьблені коси, а посередині — хрест. За десять років експедицій це була перша знахідка балки, яка не тільки виконувала конструктивну функцію, але і мала мистецьку цінність. Я вирішив його демонтувати. Аргументом такого рішення було те, що раніше чи пізніше ця зрубна хата завалиться і ми втратимо важливий речовий доказ народного будівельного та декоративного мистецтва. Багато з учасників експедиції були проти такого рішення, бо ця хата знаходилася всього 4 км від ЧАЕС, у зоні високого ра-

діоактивного забруднення. За міркуваннями інших, сволок є недоторканий береговий об'єкт, який не можна рухати, бо тебе буде чекати кара. Незважаючи на контраргументи, я вирішив його демонтувати. Мій задум підтримав Ростислав Омеляшко, який організував вантажну машину, забезпечив інструментом, домовився з лісничим, який прислав до нас робітника з бензопилою. До хати ми не доїхали, бо загородили дорогу хащі. Пішки з інструментом ми прийшли до нашого об'єкта. В операції з демонтажу сволока брали участь 13 осіб, у тому числі Ліна Костенко.

Демонтаж сволока ми розпочали зі встановлення в інтер'єрі конструкції з восьми стовпів, які зв'язали під стелею риглями. Ця конструкція забезпечила статичність під час демонтажу та безпеку членів експедиції, які працювали всередині хати. На фасаді під сволоком зробили риштування, в якому вирізали просвіт довкола сволока, звільнили його від навантажень дахового перекриття. Це саме зробили в сінях. Коли все було готово до демонтажу, знаючи народні перекази про сволок (що його не можна рухати, навіть в нього стукати), я прилюдно помолвився, попросив у хати та її господарів, яких я не знав, пробачення за те, що знімаю головну балку. Це саме зробив Андрій Шкарбан до свого Бога (він сповідував Рунвіру). Двоє чоловіків на риштуванні зрушили сволок з місця, шестеро всередині хати, підтримуючи його руками знизу, виштовхали назовні. Увесь процес зафотографували. Сьогодні сволок, очищений від радіації, пилу та вапна, зберігається у фондосховищі в Чорнобилі. У цьому селі Роман Радович також знайшов був високохудожній датований сволок. Це дуже важливі експонати, які свідчать про високу будівельну культуру та мистецтво поліщуків кінця XVIII століття.

Церква та «батюшки»

У 2-й, та 3-й зонах я досліджував церкви. Зауважу, що в зоні відчуження є лише діюча Іллінська церква в Чорнобилі, дерев'яна церква в Красне та була дерев'яна церква в с. Товстий Ліс, єдина, в стилі бароко пам'ятка архітектури національного значення, яку спалили у 1996 році. В 2-й і 3-й зонах є діючі дерев'яні церкви, всі вони збудовані в кінці XIX — початку XX ст. за типовими російськими проектами. Залишилася лише одна пам'ятка архітек-

тури українського сакрального будівництва в с. Левковичі (1815 р.). Мені вдалося обміряти, описати та зробити фіксацію церков у всіх населених пунктах, в яких ми побували. Обміри, описи церков приходилось робити і в будні, і в святкові, хотілося максимум зібрати матеріалу про сакральне будівництво.

Вивчаючи сакральну архітектуру, я побачив тяжкі наслідки знищеної Церкви, які відлунням проходять через усе подальше життя українців, незважаючи на те, що в роки незалежності побудували багато храмів. Новозбудованими сакральними об'єктами керували колишні партійці, голови колгоспів. Зокрема, в с. Дідковичі Коростенського району в 1990-ті роки збудували церкву Святої Трійці, «але життя в селі нема, бо в ньому править сатана в образі голови колгоспу, він править батюшкою»⁸.

Московський патріархат, який виконував і виконує політичні завдання Росії, був і є знаряддям протидії відродженню Української православної Церкви.

Про це красномовно свідчить ситуація, що склалася у старовинному селі Страхолісся Іванківського району. Як тільки сільська громада відкрила 1992 року в селі українську православну церкву Київського патріархату, тут же місцеві комуністи, які працюють у зоні відчуження, почали війну проти неї. Вони звернулися до патріарха української православної церкви Московського патріархату, який їм прислав батюшку Петра Твардовського і той разом з ними у крапцях традицій 1930-х років почав наступ на громаду Київського патріархату, що налічувала 476 господарств, з метою їх залучення до московської церкви. «З того часу на селі нема життя. Якщо дитя похрестить або похоронить отець Київського, то батюшка Петро це хрещення чи похорон не признає, із своєї ініціативи перехрещує, перехоронює»⁹.

Комуністи під звучним гаслом «Збудуймо храм у Страхоліссі» у 1998 році ініціювали будівництво нової церкви за державні гроші.

Кошти на будівництво були виділені директором виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна станція» Сергієм Парашиним, Міністер-

ством надзвичайних ситуацій, директором НВО «Прип'ять» Сергієм Казаковим та багатьма керівниками зони. Громада із 15—20 дворів одержувала гроші, а громада із 476 дворів була немила владі тому, що хотіла рідну Українську православну Церкву.

Дивувало мене ставлення молодого покоління до Церкви як духовної інституції і Божого храму. Продемонструю це на прикладі села Мусійки Іванківського району. 21 серпня 1994 року ми приїхали в це село. Неділя, сонячний день, дзвонять церковні дзвони. Люди в селі копають картоплю, косять біля церкви траву. У церкві Різдва Пресвятої Богородиці править священник Анатолій Шлапак. У церкві лише «півча», прихожан нікого немає. «Я тут сам, як серед вовків, — каже отець Анатолій. — Тут люди відстали, запущені. Живу без сім'ї у сторожці, бо вижити тут із сім'єю тяжко. Часто відправляю Службу Божу сам з півчою, без жодної душі в церкві. До мене були інші батюшки, поневірялись і залишали це село. Я не шукаю теплого місця, поправді я жонатий, маю дочку, але живу в селі один як монах. Я сам церкву ремонтую, ходив до голови колгоспу, щоб дав мені в допомогу хоч одного чоловіка, не дав. Я сам печу проскурки. Хрещу дітей у багатьох селах, не пропускаю ні одного слова. Від молодих батьків чую: «Ты, батя, так долго крестишь, быстрее надо»¹⁰. Я спитав, звідки він, де його сім'я. Виявилось, що він із смт Рожнятів Івано-Франківської області.

У цей день після обіду ми відвідали с. Чапаєво. Молодь в ньому не живе. Люди копають картоплю. Питаю стару жінку, яка копає, який сьогодні день. «Який треба, тому копаю картошку». Цьому селу я не дивуюся, воно появилася після війни.

У діючих церквах Полісся на недільних службах практично відсутні чоловіки. Їх одиниці, переважно це люди похилого віку. Старий поліщук Антон Чиколович із села Горностайпіль пояснює цю ситуацію так: «Я один ходжу в церкву, решта не ходить, тому що там нема водки»¹¹.

Найбільше мені запам'ятались опис і обміри церкви в с. Вовчків Київської області. В цей день відбу-

⁸ Зап. 20.07.1995 р. від Шкляренка Антона, 1928 р. н. в с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

⁹ Зап. 30.08.1997 р. від Малахової Ганни Михайлівни, 1913 р. н. в с. Страхолісся Іванківського р-ну Київської обл.

¹⁰ Зап. 24.08.1994 р. від Шлапака Анатолія в с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл.

¹¹ Зап. 3.09.1997 р. від Чиколовича Антона Матвійовича, 1912 р. н. в с. Горностайпіль Іванківського р-ну Київської обл.

валася служба, я зайшов у церкву, помолився, сів на лавку і почав описувати церкву, її планувальне і мистецьке рішення, іконостас, стіни, купол тощо. Роботи у мене завжди дуже багато, тому я не чув, що під час служби отець Анатолій кликав мене, щоб підійшов до нього. Мої колеги по експедиції підійшли до мене і сказали, що мене кличе батюшка. Я не повірив, почав уважно слухати Службу Божу і почув звернення до мене: «Эй ты, в черной рубашке, подходи ко мне». Я вагався, бо такого випадку за 30 років обстеження церков не мав. Коли почув знову, підійшов до батюшки, він запитав, хто я і що роблю в церкві. Я пояснив і він запевнив, що скоро закінчить службу і поговорить зі мною. Дійсно, він скоро завершив службу, сказав дивну проповідь, яка ґрунтувалася на тому, що «водка нам не вредит, унітазы нам не нужны». Служба закінчилася, жінки розійшлися, лишилося четверо мужиків, які поставили стіл в притворі, батюшка приніс пляшку горілки «Распутин». Я був шокований і сказав йому, що це церква, а не кабак. Він відповів: «Ты ни хрена не понимаешь, если я не поставлю, то мужики в церковь ходит не будут».

Батюшка Анатолій, за свідченням багатьох інформаторів, «п'є горілку в церкві, всім мужикам дає по сто грам, зі всіма цьом, цьом, цьом...» Богослужіння провадить на церковнослов'янській мові. Кожен раз свою проповідь починає зі слів: «Дорогие братья!» і, на манер військових командирів, заставляє всіх повторити його настанови на життя. Люди хочуть Божественних проповідей, а не його диких жартів на зразок «губи в дівчат, наче куріци попка»¹².

Коли я розповів отцю Анатолію, що вивчаю дерев'яні церкви, ікони, він запитав: «Зачем тебе, деточка, эта доска (ікона. — Я. Т.)?» Взагалі батюшка Анатолій дійсно мав якусь магічну силу, бо все, що ми сфотографували в церкві, не зафіксувалося на плівках.

Батюшки в багатьох селах Київської та Житомирської областей є вихідцями із Західної України, служать церкві Московського патріархату. Неприродно було чути, як на людях звертається священник до своєї дружини, а вона до нього «батюшка», «матушка», при цьому розмовляють галицьким діалек-

¹² Зап. 18.08.1996 р., 19.09.1994 р. від Горецької Ольги Йосипівни, 1917 р. н. в с. Міхлівщина Поліського р-ну Київської обл.

том. Познайомившись з батюшкою в с. Дідковичі, ми дізналися, що він зі Старосамбірщини, закінчив Одеську духовну семінарію, а матушка з його села.

Ставлення поліщуків до церкви можемо переказати словами Мишка Петра зі с. Залишани, якому в 1994 р. виповнилося 72 роки. «Я в церкву не ходив, тому що не давали, в найбільші празники гонили на роботу, як зістарився, ходити не можу через ноги»¹³. Чому люди не ходять до церкви пояснює Миколаєва Лідія зі села Луговики Поліського району так: «Батьки не вчили молитися, в школу не ходила, бо треба було прясти, бо не було штанів, а літом треба було гнати товар (корів. — Я. Т.)»¹⁴.

Є ще одна причина, чому поліщуки не ходять до церкви. За свідченням Катерини Ющенко, «Люди не хочуть йти до церкви, бо батюшка потребував гроші, гроші, знає він, у кого що є»¹⁵.

Типовим стало явище пограбування церков у поліських селах. Церкву в с. Ворсівка грабували чотири рази. «Останнє пограбування було місяць тому (липень 1996 р. — Я. Т.), украли ікону у срібній чеканці. Міліція, як завжди, нікого не знайшла»¹⁶.

Незважаючи на всі негативні явища, які відбуваються у відродженні Церкви на Поліссі, ми зафіксували той факт, що про церковні свята знають лише в тих селах, де є діючі церкви.

Непересічні люди

В експедиції мені довелося працювати з непересічними людьми, які не тільки свідомо пішли на ризик зашкодити своєму здоров'ю, а й були вченими, які заради науки його не шкодували.

Хочеться уклінно подякувати Ростиславові Омеляшку, головному спеціалістові Міністерства надзвичайних ситуацій (сьогодні директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України), який опікувався всіма експедиціями. Він, не дивлячись на всі загро-

¹³ Зап. 17.08.1994 р. від Мишка Петра Максимовича, 1929 р. н. в с. Залишани Дубровецького р-ну Рівненської обл.

¹⁴ Зап. 19.09.1994 р. від Миколаєвої Лідії, 1914 р. н. в с. Луговики Поліського р-ну Київської обл.

¹⁵ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Катерини Ларіонівни, 1926 р. н. в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

¹⁶ Зап. 13.08.1996 р. від Прокопченка Миколи Прокоповича в с. Ворсівка Малинського р-ну Житомирської обл.

зи вищих чиновників їх закрити, брак фінансування, знаходив гроші і експедиції відбувалися. Результатом його копіткої роботи є тисячі зібраних експонатів, які на усних домовленостях зберігаються в Іванкові, Чорнобилі та Києві. Створено архів, відбулися чисельні виставки, приурочені до дат чорнобильської трагедії («Врятовані скарби Української Атлантиди»), видані монографії та опубліковані десятки статей за результатами зібраного матеріалу.

Не забуду 2003 рік, коли ми досліджували територію безпосередньо біля ЧАЕС. Приїхали автобусом на цвинтар за 1,5 км від ЧАЕС, який, за Р. Омеляшком, ще не досліджували. На цвинтарі все пронизане невидимими променями, посередині нього знак, який сповіщає, що тут смертельна небезпека, дозиметри показують за 5000 мікрорентген. Коли все це ми побачили, то побоюлися виходити з автобуса. Ростислав Омеляшко побіг на цей цвинтар фотографувати, як виглядають «згорілі» від радіації хрести на могилах.

У багатьох експедиціях працювала Ліна Костенко. Вона не тільки обстежувала з нами хати, збирала предмети матеріальної культури, але, як призналася, також збирала матеріал для написання низки оповідань про чорнобильські експедиції та їх членів. Вона була свідком і учасником демонтування різьбленого сволока у селі Черевач, яке знаходиться на відстані 7 км від Чорнобиля. У зону приїжджало чимало кореспондентів провідних видань, які хотіли написати статтю про Ліну Костенко. Майже всі зустрічі з нею в зоні закінчувалися тим, що вона їх проганяла.

Ліна Костенко в експедиції формувала особливий клімат, який існував під час дослідження села, в автобусі, за столом, під час сніданку і вечері. Діставалося від неї і нам, членам експедиції. Не забуду ситуацію, коли ми приїхали на дозиметричний пункт виміряти радіоактивне забруднення. Дозиметрист зустрів нас зі словами «туристи приїхали». Він не розумів нашої роботи, він знав, що ми ходимо по селах, щось розглядаємо та фотографуємо хати. Ми спокійно сприйняли, що нас так охрестили. За вечерею від Ліни Костенко ми дістали за те, що неспроможні захистити себе від зухвалого дозиметриста, який нас обізвав туристами. Якщо ми не будемо давати належної відповіді невігласам в Україні, нічого не зміниться в нашій державі.

Серед моїх побратимів по експедиції хочу відзначити Миколу Семинога та Євгена Єфремова, які не тільки виконували свою роботу на відмінно, але й нам вечорами співали поліські пісні, показали чарівну силу пісні цього краю.

Дивовижно, але після цих експедицій виявилось, що поліські пісні, які взявся активно популяризувати доцент Київської консерваторії Євген Єфремов, мають чудодійну лікувальну силу — і за це схопилися лікарі-психіатри та психотерапевти в Німеччині та Польщі. Сьогодні Євген Єфремов їздить з поліською піснею, лікує хворих у лікарнях цих країн.

Завжди згадую Миколу Семинога з відеокамерою на плечі, фотосумкою, і біля нього наших жінок, у яких він користувався великою повагою і симпатіями, — вони готували йому об'єкти для фільмування. Його наддніпрянська мова, розмірена хода, чаруючий сміх підкуповував усіх. Микола Семиног від початку Чорнобильської трагедії фіксував її на камеру. Радіація забрала його від нас. Вічна йому пам'ять.

Нашим живильним еліксиром у всіх експедиціях, як і сьогодні, був і є Роман Радович, який своїми дотепними жартами лікував конфліктні ситуації, що виникали у стосунках між членами експедиції та керівником. Об'єктами його жартів була Раїса Чугай і її партійне минуле, Корнелій Кутельмах, Стефанія Гвоздевич та інші. Треба віддати їм належне, що вони не ображались на нього. Він знаходив у кожному з нас, а особливо під час нашої роботи з інформаторами, кумедні історії, які умів з великим артистизмом розповісти під час вечері чи в автобусі, коли ми їхали в село. Його розповіді — це сміхотерапія, яка оздоровлювала нас. Ці історії стали окрасою чорнобильських експедицій, в них ми бачимо свої недоліки і курйози.

Особливий колорит надавав експедиції Роман Сілецький, який вивчав народне будівництво та пов'язані з ним звичаї та обряди. Він з властивим йому гумором часто працював з Романом Радовичем, який підкидував теми та об'єкти для жартів. Особливо колоритними були після вечері галицькі батярські пісні та дотепний гумор на адресу нашого керівництва. Радович, який носив велику бороду і пишне волосся, говорив: «Нащо мені гребінець, коли він є у Сілецького» (Сілецький мав рідке волосся).

Картини кошмарів, які не побачив Сальвадор Далі

У зоні ми можемо побачити багато картин сучасного мистецтва, які створила Чорнобильська трагедія, зокрема інсталяції — неприродні, незвичні.

Найсильніше враження — від мертвого міста Прип'яті. Дев'ятиповерхові будинки, кінотеатр, клуб, оглядове колесо — усе це без людей. Уночі там жахливо. Вітер свистить, вікна риплять, усе скрипить, гуде... Мертве місто, як у страшному сні — це важко уявити, потрібно бачити. А з під'їздів виходять дикі кабани — вони там живуть. Додає жаху всьому побаченому великий пам'ятник Леніну, який показує правою рукою на місто-привид і говорить: «Ви живете при комунізмі».

Цій натурній картині міста кошмарів позаздрив би Сальвадор Далі, який придумував моторошні фантастичні сюжети, а тут — реальні достовірні картини. Туристів-екстремалів у мертве місто Прип'ять треба возити не вдень, а вночі, тоді вони побачать дійсне химерно-фантастичне тло життєдіяльності радянської людини.

Мене сильно вразила територія на півночі ЧАЕС, яку я почав досліджувати разом із Р. Омеляшком після 2000 року. Це найбільш радіоактивно забруднена територія. Від побаченого стає моторошно.

Вражає гігантоманія радянського господарювання — майже 100-метрова дерев'яна ферма, яка лежить пластом, нагадуючи мертву гідру, тіло якої є досі небезпечним, бо випромінює перманентно смертельні гама, бета частинки. Таких дерев'яних химер тут надзвичайно багато.

Гнітюче враження справила на мене шкільна бібліотека в Новошепеличах. Мародери звалили зі стелажів сотні книжок на підлогу: щоб дослідити, якими книжками комплектувалася бібліотека, мусли по них ходити. Признаюсь, що з цієї бібліотеки запозичив «Краткий научно-атеистический словарь».

Не можливо забути дитячий садочок, в якому ще залишилися окремі ліжечка. На одному із них на металевій панцирній сітці лежить без вбрання понівечена від часу лялька, яка найкраще символізує, що сталося на цій землі з людьми, які її покинули.

Моторошну картину створюють сотні протигазів, респіраторів, розкиданих на підлозі клубу, нагадуючи мертвого монстра, тіло якого складається з гофрованих трубок, гумових масок та сотень окулярів.

Незабутні сюжети можна було побачити в покинутих хатах. Щось божественне і величне в уяві бачиш на покуті, на якому залишилися рушники, вкриті мохом, переливаються різними відтінками зеленого. Ікони давно вже забрали. Ніхто не може собі уявити хату, в якій росте дерево, що через частково зруйнований дах виривається на волю, а своїм стовбуром «сидить» у хаті. Інтер'єри багатьох хат нагадують футуристичні картини, які дуже тяжко піддаються уяві художника.

Тут я відчув силу квітки тоя, яка є оберегом поліської хати. Її садили коло хати, щоб оберігала її від нечистого. Хати вже давно немає, кругом кропива, серед цієї кропиви біля «порога» тоя, яка росте і цвіте, оберігає рідне хатище (місце, на якому була хата). З побаченого важко не повірити, що тоя є обереговою квіткою хати, дівчини. Тут і природа творить свої картини, які в урбанізованому світі не відчуєш і не побачиш.

Найбільше насторожувала по приїзді в село буквально абсолютна тишина, яка наганяла почуття страху, тривоги, переляку. Відсутність голосів, звуків, гомону людей, гавкання собак, кукурікання півнів посилювала цю тривогу. З іншого боку, виникло почуття, що ти знаходишся в паралельному просторі, в другому світі, який тобі невідомий, тому і не знаєш, чим він тебе здивує чи збентежить.

У всіх побачених картинах є щось природне, божественне і божевільне. Поеднуються речі, які поєднати насправді неможливо. Бабуся за вісімдесят і молодий чоловік-алкоголік, любов та ненависть, нестерпні умови життя та бажання вижити і вмерти на рідній землі.

КОЛЕГИ, ЯКИМИ ПИШАЮСЯ!

Працюючи в Інституті народознавства НАН України, я багато разів сприймав пропозиції директора С. Павлюка щодо виконання певних робіт як потребу установи, не намагався з власної ініціативи очолити чорнобильські експедиції, стати відповідальним виконавцем наукової договірної теми. Не докладав зусиль, щоб очолити в 2002 році відділ етнології сучасності в Інституті народознавства НАН України. Не знаю, якими чинниками керувався С. Павлюк, коли призначив мене, архітектора за фахом, керувати найбільшим і найстарішим відділом, який має славне минуле і сучасне. Коротко зупинюся на істо-

рїї відділу етнології сучасності, якому ми з М. Балагутраком присвятили статтю в «Народознавчих зошитах» (2017, № 4).

Відділ етнології сучасності (а перед тим — етнографії) сягає своїми витокami періоду діяльності Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові. Саме цей провідний підрозділ заклав наукові основи для створення низки народознавчих осередків. У 1939 р. засновано Львівське відділення Інституту українського фольклору, у структурі якого перебував відділ етнографії. У роки війни і після закриття цієї установи (1949 р.) більшість науковців продовжили дослідницьку діяльність у Державному етнографічному музеї (реорганізований із Культурно-історичного музею НТШ) і, зокрема, від 1940 року, у відділі етнографії. З 1982 р. відділ етнографії функціонує як чільна структурна складова Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, а з 1992 р. — Інституту народознавства НАН України. У 2001 р. — реорганізований у відділ етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.

Після створення у 1992 р. Інституту народознавства як самостійної наукової структури НАН України професор Роман Кирчів очолив відділ фольклористики (1993), а керівниками відділу етнографії упродовж наступного десятиліття були: директор Інституту народознавства, доктор історичних наук Степан Павлюк (1993—2001), доктор філософських наук Олег Гринів (березень-липень 2001), в. о. завідувача відділу етнології сучасності, кандидат історичних наук Ганна Горинь (2001—2002), з грудня 2002 р. — кандидат архітектури і доктор історичних наук Ярослав Тарас.

Відділ упродовж тривалого часу залишався найчисельнішим (18—20 осіб) та найпродуктивнішим за обсягом виконаних дослідницьких робіт і опублікованих праць серед інших підрозділів Інституту народознавства і загалом одним із провідних етнологічних осередків такого профілю в Україні. Упродовж 2003—2024 років було опубліковано більше 40 монографій та відбулися захисти низки кандидатських дисертацій, численні етнографічні експедиції по Україні, до Польщі, Словаччини і Молдови тощо (іл. 11).

Відтак на сьогодні наш відділ налічує 14 осіб: доктор наук Ярослав Тарас і 11 кандидатів наук (Окса-

Іл. 11. Співробітники відділу етнології сучасності в актовій залі Інституту народознавства НАН України. 2017 рік

на Сапеляк, Віра Білоус, Тетяна Файник, Роман Гузій, Микола Балагутрак, Володимир Дяків, Леся Горошко-Погорецька, Олена Серебрякова, Мар'яна Цуркан, Анастасія Кривенко, Ірина Тарасюк), молодша наукова співробітниця Валентина Яремчук, лаборантка I категорії — Наталка Боровець і представлений трьома поколіннями дослідників. Старше покоління, очолюване професором **Романом Кирчівим**, та частина середнього бачили свою працю на ниві національно-культурної спадщини, яка в силу обставин не була достатньо досліджена, як, наприклад, у Польщі, Словаччині. Частина середнього покоління бачила свої наукові студії в контексті новітніх завдань і тем, які б корелювали зі сучасними науковими тенденціями в Європі чи Америці і давали змогу одержати міжнародну наукову підтримку (гранти), бачили своє майбутнє у світовому науковому процесі поза межами України. Молодше покоління працювало над дисертаційними темами, які були пов'язаними з етнокультурною спадщиною українського народу.

Основною концепцією відділу є вивчення історичних аспектів етнокультурних процесів в Україні, проблем і перспектив розвитку традиційної культури українців у системі етнокультурного простору давньої і сучасної України. Зазначена концепція лягла в основу п'ятирічних планових тем відділу: «Сучасні етнокультурні процеси в Україні: проблеми і перспективи» (2001—2005); «Традиційна культура українців в умовах новочасних соціокультурних трансформацій» (2006—2010); «Традиційна культура в системі етнокультурного простору давньої і сучасної України» (2011—2015); «Трансформаційні процеси традиційної культури українців: сучасна диску-

Іл. 12. Наукова дискусія Ярослава Тараса з професором Романом Кирчівим. Львів, 2014 рік

сія глобального та національного» (2016—2020); «Ідентифікаційні процеси у сучасній етнокulturі України» (2021—2025). Як керівник відділу планую роботу на партнерських засадах, на спільній залученості у науковому процесі підрозділу виконую як співробітник велике навантаження, не нарікаючи на низьку оплату праці та інші негаразди.

Не вдаватимусь у висвітлення наукових досліджень відділу, його співробітників, зупинюся на деяких персоналіях, які найбільше закарбувалися у моїй пам'яті.

Коли я прийшов до Інституту, найбільш шанованим у ньому був доктор філологічних наук (1980), професор (1994), академік Академії Наук Вищої школи (1997), заслужений діяч науки і культури (2008) Роман Кирчів. У моєму розумінні це був український шляхтич, вихований на науковій традиції НТШ, один із перших ініціював його відродження. Був обраний дійсним членом на правах засновника (1992). Він був визнаний в українському науковому середовищі як представник сучасної львівської народознавчої наукової школи (іл. 12).

Моє близьке знайомство з професором Р. Кирчівим почалося у потязі, коли він повертався з батькової садиби в Корчині, яку відвідував дуже часто. Я ж їздив до Стрия на вихідні доглядати маму. Поїзди Львів—Лавочне, Лавочне—Львів були місцем щотижневих зустрічей і розмов з професором на різні теми. Він намагався не торкатися теми відділу фольклористики, який очолював довгі роки. Пам'ятаю, як професор зайшов поспілкуватися зі мною (2004), повідомивши невтішне рішення — покинути нашу

установу. Він попередньо уже домовився про нове місце роботи з директоркою ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України Ганною Скрипник, де погодився працювати над важливими темами з фольклористики. Прийняття такого рішення мене відверто шокувало...

Поневіряння завідувача відділу фольклористики професора Р. Кирчіва почалися після першої декади депутатства у Верховній Раді України дослідника Григорія Дем'яна, коли той повернувся у відділ. Колега Григорій Дем'ян, який ще донедавна високо цінував Р. Кирчіва і вважав його взірцем української науки, wraz зі своїми соратниками став на відвертий шлях конфронтації.

Досі не збагну, чому цьому ніхто не завадив... Повідомлення про перехід в іншу установу змусило мене зустрітися з директором С. Павлюком і попросити його насамперед переговорити з Р. Кирчівим, щоб він залишився. Директор зумів переконати Р. Кирчіва перейти у наш відділ разом із аспірантом В. Дяківим, дисертаційну тему якого у відділі фольклористики вважали «недисертабельною». Зауважу, що В. Дяків невдовзі на цю «недисертабельну» тему успішно захистив кандидатську дисертацію і видав монографію, за яку в 2013 році був відзначений премією Президії Національної академії наук України. Сьогодні вчений поглиблює і досліджує цю тему в контексті всієї України, паралельно працює на кафедрі української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Дійсно, втрата такого рангу вченого як Роман Кирчів не додала б іміджу нашій установі. Продовжуючи працю у відділі етнології сучасності, відомий дослідник у 2008 році удостоївся почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а у 2012 році відзначений премією Президії Національної академії у галузі фольклористики ім. Ф. Колесси за працю «Двадцять століття в українському фольклорі».

Вражало у поведінці Р. Кирчіва те, що він не скаржився, не розповідав про свої кривди, яких йому завдали радянська влада та окремі його учні — ті, кого він вишколив, зробив кандидатами наук, прийняв на роботу, а вони зрадили вчителя задля власних інтересів. З цього часу почався розкол у відділі фольклористики, а найбільш руйнівні наслідки ми одержали у грудні 2023 року, коли відділ одразу покинуло п'ять наукових співробітників.

Присутність професора Р. Кирчіва у відділі етнології сучасності плідно вплинула на професійну якість вчених і формування перспективної дослідницької тематики.

Моє знайомство з **Ганною Горинь** відбулося, коли я з моїми колегами Романом Гузієм і Тетяною Файник перейшли з відділу карпатики у відділ етнології. Запамяталася вона мені не лише тим, що досліджувала громаду, громадський побут, але й вела батальні предметні дискусії з молоддю, яка займалася гендерними дослідженнями розуміння ролі жінки в українському суспільстві. У цих дискусіях я бачив конфлікт між поколіннями, втрату тяглості традицій. Особливо вона мене вразила тим, що до кінця свого життя залишалася вченою. У цьому мене переконав захід 22 жовтня 2006 року в селі Мшанець, на якому відзначали 150-річчя з дня народження етнографа і фольклориста Михайла Зубрицького. Було домовлено, що ми збираємося в Інституті народознавства о 8 годині ранку і вирушаємо до Мшанця, щоб вчасно встигнути на Службу Божу та конференцію. Короткий жовтневий день не тішив затяжним дощем і сльотою. Усі наші колеги прибули вчасно, крім Г. Горинь, яка запізнилася на 2 години. Я буквально не знаходив собі місця. За натурою я не конфліктний, промовчав, не висловив свого обурення...

Незважаючи на тяжку дорогу, ми встигли на урочистості та конференцію. Ганна Горинь замість задекларованої доповіді про М. Зубрицького зробила доповідь про те, як треба любити Україну, свою громаду, життя, яке нам подарував Господь Бог. Її доповідь здивувала. Я не міг збагнути, чому вона так зробила.

Згодом я дізнався, що запізнення нашої колеги було пов'язане з перебуванням у лікарні, де вона приймала крапельницю, після якої самовільно її покинула, щоб останній раз у своєму житті прибути на конференцію та виголосити мшанецькій громаді, яка зібралася у спортивному залі школи, заповідь, як треба любити Україну, свою громаду.

Ганна Горинь є прикладом вченої, яка залишала академічною дослідницею до останніх днів свого життя (іл. 13).

Про **Оксану Сапеляк**, її наукову працю, життєві майдани маємо чимало публікацій (І. Марченко, 2024), про це свідчить її покажчик «Оксана Денисовець-Сапеляк (до 65-річчя від дня народження)». Асоціюється у мене Оксана Сапеляк із елегантною жінкою з вишуканою поведінкою, всупереч тим незгодам, які припали на її життя. На мою думку, елегантність є її візитівкою і допомагає їй у житті, політиці, побуті. Вона живе за принципом «мої життєві проблеми залишаю удома, вони нікому не цікаві». Пані Оксана завжди перебуває у вирі сучасних подій, які спонукають вчену адекватно реагувати на них, бачить нові проблеми, які виникають під час комп'ютеризації суспільства, коли дітей віддають до «вихователя» — телевізора, смартфона. Дає практичні підказки батькам, щоб їхні діти не потонули у вирі гаджетів. Самотужки займається пошуком грошей на видання, розповсюдження і презентацію своїх монографій (іл. 14).

Іл. 13. Ганна Горинь (друга справа) під час урочистостей, присвячених 150-річчю з дня народження М. Зубрицького. Мшанець, 2006 рік

Іл. 14. Ярослав Тарас, Оксана Сапеляк, Марина Демедюк. Наукова сесія НТШ, 2023 рік

Довгий час у моєму відділі працював оригінальний дослідник і мислитель **Роман Кісь**, який пройшов-

Іл. 15. Микола Балагутрак і Ярослав Тарас на презентації монографії «Архітектура дерев'яних храмів українців Карпат: культурно-традиційний аспект» (Фоліо, 2018). Центр Шептицького УКУ, 2021 рік

ши через складні суспільно-політичні обставини тоталітарної доби, ще більше загартувався у своєму національному самоусвідомленні. Лінгвофілософський аспект його наукових досліджень передбачав осмислення складних процесів комунікативної діяльності української нації, тісного взаємозв'язку буття народу зі свідомістю і системою смислової категоризації світу. Це був неординарний ідейний учений, який конструював перспективну візію української нації на довгі роки і, водночас, бачив новітні загрози для подальшого утвердження України. Він був занурений у глобальну конструкцію світу — систему смислів, бачив сенс свого життя у створенні власної філософії буття.

Вчені відділу з молоді когорти вважали себе більш гнучкими і модерними, а отже, менш традиційними. Виникали колізії на ниві вибору предмета дослідження та стилю викладу наукових текстів. Нова генерація віддавала перевагу темам, актуальним на Заході, і була прихильником сучасних тенденцій наукового мовлення, старша стояла на позиції першочергового вивчення народної спадщини (оскільки є небезпека її втратити), і на дотриманні академічного стилю, що панував у НТШ. Доводилося боротися із небажанням вивчення окремих пластів традиційної матеріальної та духовної культури та надмірно модерною мовою викладу. Вважаю, що мені вдалося зробити так, що у відділі не було конфліктів.

Упродовж мого перебування на посаді завідувача відділу у підготовці, відкритті і закритті п'ятирічних тем постійно допомагає **Микола Балагутрак**, який разом із колегами предметно дискутує і осмислює перспективні наукові завдання відділу, запроваджен-

ня сучасних методологічних підходів, вибору і обґрунтування окремих народознавчих тем і дослідження цілого спектру етнологічної проблематики у контексті сьогодення. А ще я вважаю його майстром правок наукових текстів і бажаю йому так само зосередитись над власною підготовкою докторату (іл. 15).

Володимир Дяків — людина, яка буквально готова себе присвятити колегам. Це особливо у нього проявлялося під час експедицій. Пригадую, наприклад, коли десять і більше її учасників наполягали, щоб їх відвезли до інформаторів, В. Дяків самотужки успішно виконував свою роботу (знаходив інформаторів, записував матеріали і повертався, при цьому оперативно пішки долаючи значні відстані — кілометрів, скажімо, чотири—шість).

Шляхетними і відповідальними вченими вважаю **Віру Білоус** та **Романа Гузія**. Їхні наукові тексти завжди предметні та літературно довершені. Вкрай важливими для українознавства та нашої самоідентичності є дослідження Віри Білоус про внесок співвітчизників в етнологічне вивчення народів світу. Вона відкрила чимало незнаних імен подвижників української і світової науки, опублікувала десятки статей, дві монографії й надалі успішно розвиває цей напрямок національної гуманітаристики. Це саме можна сказати й щодо Романа Гузія — етнолог, бібліографа, людину з добрим відчуттям слова й почуттям гумору. Науковий доробок дослідника (три опубліковані книги, розділи й статті в низці колективних монографій і часописів) розкриває давнину й самотність українських народних вірувань і обрядових традицій, а також є своєрідним бібліографічним літописом наукових напрацювань вчених Інституту народознавства НАН України, зокрема й усіх працівників нашого відділу.

Моє знайомство з **Тетяною Файник** почалося з 1992 року, коли вона розпочала роботу над дисертацією, яку успішно захистила. У ній я побачив не тільки науковицю, а й жінку, яка мислить майбутніми життєвими категоріями. У свої літа я можу сказати, що вона мудріша за нас. Вона збудувала міцну прогресивну сім'ю, якою опікується і від якої одержує наснагу до життя. Вона зробила найціннішу інвестицію для України, родини і для себе. За натурою це господиня у своєму науковому напрямку, в експедиціях, в товаристві, у своїй сім'ї. Талант порядкувати їй передався із середовища, в якому вона виросла.

Анастасія Кривенко відбулася як вчена, яка не боїться роботи як планової, так і позапланової. Вона ніколи не жаліється, що її перевантажили роботою. У її мовленні є щось загадкове, чарівне, яке запам'ятовується.

Олена Серебрякова у мене асоціюється з висловом «тиха вода камінь точить». Уміє спокійно, розмірено домагатися мети, яку ставить перед собою. Поступово йшла по щаблях наукового зростання. У свої літа бажаю їй бути більш відкритою, комунікабельною та розпочати новий напрям наукового дослідження, який додасть життєдайної енергії у виконанні докторської дисертації.

Леся Горощко-Погорецька — вулкан, який безперервно генерує енергію і дає змогу успішно поєднувати наукові дослідження, сімейні обов'язки, активно спілкуватися з колективом, брати участь у наукових конференціях, виступати на радіо і телебаченні. Її особливістю є те, що вона у розмові може щось підмітити, що дає їй можливість пожартувати над особою, з якою спілкується. Вона вміє так переконувати, що спробуй не повірити їй, особливо в ситуації, коли мова йде про щось непевне. Бажаю нашому соловейку переконливо виконати і захистити докторську дисертацію.

Ірина Тарасюк, у моєму сприйнятті, є вченою, людиною, яка спілкується з нами у своїх наукових працях на основі філософії, сформованої життям в екстремальних умовах. Її міркування на науковій ниві, на побутові теми — це нестандартні відповіді, які завжди змушують нас задуматися про сенс нашого буття, побачити його через призму місця Бога в житті людини. Ірина Тарасюк живе в інших координатах, коли все дістається великими зусиллями, при цьому вона оптиміст, її жарти є повчальними. Я особисто чекаю видання її монографії, яка сьогодні в Україні вкрай необхідна.

Моя колишня аспірантка **Мар'яна Цуркан** безвідмовна в праці, спокійна до всіх викликів, які припали на її долю. Встигла вчасно захистити дисертацію, зробити найціннішу інвестицію — народила і виховує двох дітей. Зараховую її до молодого покоління, яке не шукає модерних тем, а працює на ниві традиційної матеріальної культури.

Успішно закінчила аспірантуру і стала нашою співробітницею волинянка **Валентина Яремчук**. Їй не легко з багатьох причин, але вона любить етнологію

усім серцем і приділяє науці багато часу і зусиль. Її працездатність дозволила їй завершити і здати до друку у видавництво «Наукова думка» монографію.

Моїм першим читачем, рецензентом і критиком є співробітниця відділу **Наталя Боровець**, яка прискіпливо вивіряє джерела, на які я покликаюся, є шеф-редактором моїх публікацій. Їй завдячую своєю працездатністю і за все те, що написав і опублікував. Це мій допінг, який дає можливість у віці 80 років завершити роботу над Ілюстрованим словником-довідником «Народна архітектура України», над яким працюю десять років і ще залишилось виконати ілюстративний матеріал і сотні рисунків. Вона підтримує мене в моїх нескінченних проєктах, які далеко виходять за межі планових робіт в Інституті народознавства чи у Львівській політехніці. Нам вдалося упродовж декількох років на основі архівних і польових матеріалів написати історію села Дуліби над рікою Стрий, яка є локальною історією Галичини і, сподіваюсь, що праця побачить світ у 2024 році. Маю надію, що успішно завершимо роботу над «Дерев'яними дзвінницями України».

Не можу не відзначити, що в Інституті народознавства працюють три доктори та чотири кандидати наук, які мають базову освіту архітектора. Всі вони освоїли фах історика, етнолога, мистецтвознавця, захистили дисертації, успішно працюють у цих напрямках. Вони вивели історію, етнологію, мистецтвознавство на новий щабель, побачили те, що за шарами кожного фаху ми не можемо пізнати.

Мій досвід та досвід моїх колег свідчать, що спеціальність архітектора дає можливість швидко трансформуватися до нових реалій. Це пов'язано з тим, що архітектори у своїй проєктній практиці весь час мають справу з функціонально різними об'єктами, які вимагають нових знань. Фактично вони весь час вчаться трансформуватися до реалій часу та пізнають щось нове. На мою думку, із цих позицій із початком директорства в 1992 році С. Павлюк стратегічно правильно зробив ставку на залучення до інституту осіб з архітектурною освітою.

Не буду перелічувати всіх наукових здобутків та людських чеснот директора Інституту академіка Степана Павлюка, якому ми з Т. Пацай присвятили статті в «Народознавчих зошитах» та «Віснику НАН України» (2023). Я і мої колеги особливо ці-

нуємо його високий організаційний хист та доброзичливість директора установи навіть тоді, коли йому дошкуляємо. Його стриманість до радикальних дій ґрунтується на стратегії збереження кадрового потенціалу в умовах багаторічного недофінансування установи.

Великою школою для вивчення архітектурних і етнологічних аспектів є наукові експедиції, в яких я брав участь з 1992 року і якими керував до початку пандемії коронавірусу. Це школа пізнання не лише об'єкта дослідження, але й моїх колег у польових умовах.

В Інституті народознавства НАН України я щороку відбував одну або дві експедиції. Це незабутні карби у моєму житті. Найбільше про співробітників Інституту я дізнався саме під час експедицій. Для мене експедиції — це клопоти, які пов'язані з їх організацією: забезпечити різними шляхами безкоштовне проживання; вижити за добові; організувати роботу так, щоб усі мали змогу відвідати села, де є інформативний матеріал за темами індивідуальних досліджень. Мені вдалося при відсутності коштів організувати три експедиції в Молдову, які формально були оформлені як відрядження в Чернівецьку та Вінницьку області.

Експедиції — це не лише збір народознавчого матеріалу, робота з респондентами, це побут і харчування, які потребують праці для колективу. У них можна побачити, хто егоїст, а хто не шкодує себе для загального блага. Експедиції — це школа, коли ти від колег вечорами можеш почерпнути інформацію про їхні здобутки і побачити свою тему з іншого боку. Під час експедицій ти збагачуєшся. Комфортно і плідно працювати в експедиціях не лише з працівниками мого відділу, а й відділу народного мистецтва — О. Шпак, О. Козакевич, О. Федорчук, відділу фольклористики — Н. Пастух, О. Харчишин.

Спілкування з респондентами — це школа життя, вимагає спеціального висвітлення. Для прикладу додаю, що респондент в селі Дуліби М. Кулешник, якому виповнилося 98 років, на завершення нашої розмови мені сказав: «Щось мудріше про село Дуліби тобі скажу, коли прийдеш через два роки». Особлива тема — це спілкування зі священнослужителями та парафіянами на теренах України. Частково її висвітлив у своїй монографії «Мікрорентгени української пам'яті».

Висновки. Ви можете мене запитати, чи було мені легко стати етнологом. Скажу: не легко. По-перше, бути серед етнологів та бути не своїм серед архітекторів.

По-друге, ситуація змушувала і змушує бути і там, і тут на рівні, щоб тебе признали «свої» та «чужі». Це все вимагає багато зусиль і кличе до праці як на першій, так і на другій ниві.

Моє перебування на двох стільцях дозволило мені як етнологу побачити під час дослідження дерев'яних церков той факт, що наші святині є самобутнім продуктом своєрідного синтезу української традиційної культури, постали в результаті історичного досвіду освоєння етносом конкретного середовища, фігурують як об'єкт історичного процесу, а найголовніше, що рафінованої архітектури не існує і її необхідно вивчати поза межами архітектурних рамок.

Як архітектор, я зміг максимально використати графічний метод дослідження для класифікації об'єктів матеріальної та духовної культури і картографічний метод для визначення шкіл народної храмової архітектури та зіставлення їх з історико-етнографічними групами.

На викладацькій ниві я безперервно з 1972 року, понад 52 роки. Це особлива тема мого життя, якої торкатися не буду. Її окремою сторінкою є підготовка конспектів лекцій. Згадаю лише, що викладав у Кишинівському політехнічному інституті, Оранському університеті науки і техніки (Алжир), Національному лісотехнічному університеті України. Сьогодні викладаю в університеті «Львівська політехніка». Моє перебування на кафедрі архітектури і реставрації буде висвітлене у покажчику «Бібліографія вчених Львівської політехніки». Хочу лише вказати, що я є свідком будівництва кафедри, якій належатиме майбутнє. Зупинюся, що було зроблено вагоме.

Під час перебування на підвищенні кваліфікації у Московському архітектурному інституті моїм завданням було під керівництвом професора Я.В. Касіцького написати конспект лекцій з теорії містобудування. Десятки років я читав лекції за цим конспектом в Кишинівському політехнічному інституті. Цей курс я викладав декілька років на кафедрі містобудування Львівської політехніки, коли її очолював Ю. Криворучко.

Я належу до викладачів старої школи, кожную лекцію читав з пам'яті без конспекту, старався за 10 хви-

лин до того, як почати наступну тему, нагадати студентам все, що було викладено у попередніх лекціях. Приємно зустріти в Політехніці колишніх студентів, тепер викладачів, які пам'ятають лекції, які викладала стара професура. За десятки років також вдалося створити візуальний курс лекцій із ландшафтною архітектурою. Вклав у нього багато зусиль, матеріальних ресурсів. Його особливістю є те, що на слайдах представлена не лише теорія, а й взірці садів, парків багатьох країн.

Так склалося, що предмети, які я викладав у Кишинівському політехнічному інституті, не стали моїми у Львівській політехніці. Це пов'язано із кафедрою, на якій я сьогодні працюю. Шкода, що мій багатий візуальний матеріал із цих предметів сьогодні не використовується.

Я часто надихаюсь новими ідеями, щоб зробити таке, яке не було здійснене до мене. Ця іскра завжди мене запалювала. Замість того, щоб робити кар'єру — захищати докторську після виходу двох монографій у 1986 році, я взявся за збір матеріалів і написання старих народних рецептів. У 1986 році вийшла моя книжка під заголовком «Тайни бабушкина сундука» накладом 100 тис.

примірників, яка була розпродана в Радянському Союзі за один рік.

Хочу зізнатися, що мої вічні «мандри» та ідеї є нестерпним пеклом для сім'ї, особливо для дружини. Мати роками терпляче чекала, коли, нарешті, я закінчу свої книжки і знайду час для неї, а сім'я — коли я нарешті буду жити нормально, по-людськи.

На зміну старим проектам приходять нові. Я вічний мандрівник, який завжди в дорозі — спішить, не встигає завершити старий науковий проєкт і починає новий, орієнтуючись на вимоги часу. У свої 80 років ще не планую полишати науки.

Я мандрую і мрію, що в майбутньому все ж напишу «Історію української дерев'яної архітектури», до якої пройшов довгий шлях. Мої «мандри» продовжує донька. Божа сила розпорядилася так, що вона «повернулася» у Відень — місто, в якому я народився і котре мене постійно кличе... Думаєте — куди? У військовий архів Австрії, де є найбільше джерел з історії Галичини до початку ХХ століття.

На завершення хочу подякувати колегам відділу етнології сучасності, кафедри Архітектури та реставрації за те, що мене підтримують і дають наснагу до праці.